

JASENOVAC

Sećanja preživelog logoraša

Ove redove pišem 40 godina nakon što sam sproveden u logor Jasenovac sa grupom Jevreja iz Vinkovaca. Imao sam 17 godina, nedovoljno star da shvatim svu težinu situacije u kojoj sam se našao. Pokušavam da rekonstruišem one crne dane prema sjećanju na sve što sam doživio i vidio. Gotovo četiri godine sam proveo u zemaljskom paklu, kad je svaki trenutak bio očekivanje smrti. Gladan, žedan, tučen, umoran i u neprekidnom strahu, takvo je bilo stanje u kojem sam se dugo nalazio. Dugo nisam uspio sklopiti oči, dugo sam bio mokar, bez mogućnosti da osušim bar dio odjeće. Pola godine sam išao bos ili jutom obmotanih nogu, po snijegu i blatu, i to one strašne zime 1941. godine. Još dvije godine pošto sam skinuo jutu imao sam "preslikače" na nogama. Nemoguće je opisati sve događaje, jer svaki čas je bio događaj. Poslije rata mi se mnogo puta dogodilo da su me ljudi gledali sa nepovjerenjem kad sam pričao o strahotama Jasenovca i ustaškom klanju. Nisu mogli vjerovati da su se mogle dogoditi takve stvari.

Pišući ove redove namjeravam da podsjetim sve one koji su bilo iz kojih razloga zaboravili, ili nisu znali o događajima koji su se odvijali u logorima Jasenovac i Stara Gradiška. Napominjem da pišem u svoje ime i o mojim peripetijama, a nikako po onome što sam čuo od drugih. Ako i spomenem nekoga sa kim sam dijelio dobro (!) i zlo, to će biti jedino zbog veze sa mnom.

Početak novembra 1941. godine. Sivi jesenji dan praćen sitnom kišom i čudno osjećanje neizvjesnosti. Jutros su nam rekli da u večer polazimo na put željeznicom u Jasenovac. Ne sjećam se da li je iko reagirao na tu vijest kao na nešto vanredno. Pred večer sam se sjetio da nemam ništa sa čime bih mogao pokriti glavu. Hladno je, pa možda treba da se konačno naviknem da imam nešto na glavi. Obraćam se stražaru (dobro me je poznavao) i molim ga da me pusti na pola sata da bih donio kapu od kuće. Nije bilo problema jer su tu otac i brat, pa nema boljih talaca. Već je jesenji sumrak, ja trčim kući, srećem susjedu (muž joj je bio na robiji u Lepoglavi zbog komunizma) i želim da se oprostim sa njom. Na brzinu joj ispričam da za sat odlazimo u Jasenovac. Ona me ljubi i šapće: "Bježi, bježi u šumu, ne idi tamo!" Kažem joj: "Ne mogu bježati jer su nam rekli za svakog koji pobjegne plaćaju ostali članovi obitelji." Sa optimizmom se pozdravljam, sve će proći i ponovo ćemo se vidjeti. Trčim kući da ne zakasnim na voz za Jasenovac!

Sjedim kraj prozora i gledam van, ali ništa ne vidim, sve je tamno, samo ponekad neka svjetlost iz daljine. Svi sjede i šute, niko ne govori, jedino točkovi kad prelaze preko

sastavaka šina tutnje i svjedoče da smo na putu u neizvjesnost. Voz staje na nekoj stanici, a nama naređuju da ne izlazimo. Neko jede, nudi i nas, a jedino ja prihvatam: slanina, hljeb i kisele paprike, sve domaći proizvodi. Ukusno je i htjeo bih još, ali se stidim da zamolim.

Voz kreće dalje, a moj susjed je zaspao nakon što se propisno najeo. Iza mene je sjedio stražar koji nas je sprovodio. Neko ga je ponudio jelom, a on bez ustručavanja prihvatio. Voz ponovo staje i zadržava se u manevarisanju oko sat. Konačno stižemo u Jasenovac i čekamo naređenje za silazak iz voza. Otprilike poslije sata čekanja pojavila se grupa ustaša vičući nas tjera iz voza. Izlazimo negodujući: "Zar ne mogu uljudnije da govore, zar se moraju derati?" Ustaški oficir prima papire od stražara, zatim nas prebrojavaju. Izlazimo iz stanice na cestu i tu nas čekaju dva kamiona, a na svakom po desetak ustaša sa mašinkama. Sproveo nas je jedan stražar bez ikakvih poteškoća, a sad odjednom predstavljamo opasnost, nas 80 preplašenih Jevreja koji već mjesecima žive u strahu i prisilnom radu, odvojeni od obitelji i u neizvjesnosti za sutrašnjicu. Izgleda da smo za ustaše bili tada opasniji zato što još nismo bili pregledniji ili premlaćeni. Marširali smo u pravcu sela Jasenovac po trojica u redu, a sa obe strane kolone išle su ustaše i tukle nas kundacima. Na brzinu smo se snašli, pa smo se svi mladi postavili tako da stariji budu u sredini. Trebalo je nekako zaštititi ove naše stare, pa nas je zaštita stajala nemalo udaraca. Kad god sam ja dobio u slabine čuo sam oca kako uzdiše, tako je bilo i sa bratom, pa je otac neprekidno uzdisao. Ako bi neko pustio malo jači glas dobio bi ponovo kundakom. Neko je naprijed pao, dižu ga i opet dobija batine jer je pao! Konačno stižemo u "ustaški stan". Naređuju da se napravi krug, da se međusobno ne govori i da se pripreme novac i zlato. U međuvremenu se pojedinačno ulazi u prostoriju u kojoj sjede tri ustaška oficira, od kojih jedan pregledava stvari. Traže sve podatke: ime i prezime, zanimanje, godina rođenja, koga imaš vani, a ko je tu s tobom. Pregledali su mi stvari; imao sam sreću da mi nisu ništa uzeli (nisam mnogo ni imao), pa čak su se i batine svele na dva šamara od kojih sam dugo imao crvene obraze.

Dok se u kancelariji obavljaju pregledi i dijele batine, vani čarkari vrše specijalne preglede. Traže novac i zlato, pa vode jednog u nužnik; progutao je prsten ili dukat. Nekoliko čarkara, uzrasta jedva 10-12 godima, odjevenih po ustaškim propisima i naoružanih talijanskim kratkim karabinima, obilaze nas sa svih strana, bockaju bajonetima i smiju se. Dopalo im se to bockanje, a glasovi koje ispuštaju logoraši draže ih još više, pa sa uživanjem nastavljaju svoju igru. Ne znam na šta su mislila ta djeca ustaše za vrijeme svoje sadističke igre, ali svojim očima sam vidio kako pucaju na grupu pravoslavaca nakon što im je rečeno da su to "četnici".

Po završenom pregledu vode nas u pravoslavnu crkvu u selu i naređuju da razmontiramo svu drvenariju sa krova. Na brzinu smo se organizovali: mladi se penju na krov i sve što je razmontirano bacaju odozgo, a dolje čekaju stariji i nose drvenariju u dvorište. Radili smo bez prestanka sve do večeri bez hrane, a crkva je ostala samo sa golim zidovima. Naređeno je da legnemo unutra, tako bez krova, a kiša je ponovo uporno padala kao da nas želi kazniti zbog nečega. Pokušavamo se braniti od kiše ćebadima ili kaputima, da bismo se konačno smirili u nadi da će sutra biti bolje.

ERVIN MILER

Do jutra su nas obišle sve ustaše koje su se nalazile u blizini. Mlatili su koga su stigli, gazili po nama kao po krpama, a teško onom ko se makne! Konačno se sve smirilo, ustaše su se umorile od silnog "rada", pa im je potreban odmor da bi se sutra nastavilo. Niko nije spavao, a kako bi i mogao nakon svega što smo proživjeli za samo jedan dan koji je bio tako strašno dug.

Osvanulo je kišno i hladno jutro, a mi smo uz dreku i batine istjerani van, poredani po trojica i naprijed marš. Prolazili smo kroz selo Jasenovac, ali nismo znali kamo idemo. Iza nas su ostale posljednje seoske kuće, a pred nama kaljav i veoma dug put.

Kolona je stala, nalazili smo se pred ulazom u Jasenovac! Na ulazu je bio logoraš koji je digao rampu i povikao: "Gospodo, ulaz je slobodan!" Ušli smo, neko nas je prebrojavao, onda smo predani Špileru, a on nas je ostavio pod krovovima gdje se sušila pečena cigla i otišao da sredi neke stvari. Neko je ležao, a neko sjedio, koristeći priliku da se malo odmori. Bili smo mokri, pa je hladnoća prodirala do kostiju. Padala je susnježica što je još pogoršavalo neugodno osjećanje. Onda su se odjednom čuli glasovi: približavala se grupa od oko dvadesetak logoraša u prilično bijednom stanju. Prepoznajem jednoga od njih - Leon Zilzer, stari komunist iz Vinkovaca, koji je sproveden u Lepoglavu pred sam rat sa grupom vinkovačkih komunista. Šepao je jer mu je koljeno bilo ozlijeđeno. Došli su iz Kraplja pošto logor nije bio predviđen za zimu, pa je dio logora likvidiran, a ostala je grupa komunista koja se sada nalazila kraj nas. Ne znaju šta će biti sa njima, kuda će ih otpremiti. Bili su možda jedan sat u razgovoru sa grupom, a pošto je Leonov brat Oto bio sa nama, to je razumljivo što je želio razgovarati sa bratom što je moguće duže. Onda su se pojavile ustaše i vičući pozvale "grupu Kraplje"; oproštaj, "do viđenja" i grupa odlazi. Sutradan sam se sastao sa grupom, ali u sasvim drugim okolnostima; naime, bio sam u grupi logoraša koja je poslana u Kraplje da pokopa likvidirane logoraše. Osim onih sa kojima sam se sastao dan ranije, na gomili je ležalo oko osamdeset pobijenih logoraša sa razmrskanim potiljcima od udaraca drvenim čekićima. Bio je to moj prvi susret sa smrću.

Ujutro za doručak topla voda, mutna od kukuruznog brašna; koliko se sjećam, sljedovanje je bilo 100 gr kukuruznog brašna na dan po logorašu. Nije bilo ni soli ni masti, a povrće koje je stavljano u juhu bilo je uglavnom pokvaren kupus, nešto krompira i stočna repa. Poslije toga odlazimo u šumu na sječu drva za ogradu logora. Obično smo hodali oko sat i po do šume, po putu koji je bio tako raskaljan da su neki od nas ostali bez obuće. Nakon dva dana ostao sam i ja bez cipela, ali sam se snašao tako što sam noge obmotao jutom i zavezao žicom, pa tako ostao sve do proljeća 1942 (pet mjeseci). Sjekli smo stabla odreda, radili do sumraka bez hrane i odmora, a onda po dvojica natovare stablo i naprijed marš. Niko od nas nije nikad sjekao stabla, pa smo svi od prvog dana imali žuljeve. Trpjeli smo u nadi da će se i to jednom završiti. Marširanje sa stablom na ramenu, pogotovo ako imaš partnera koji nije dovoljno snažan, bilo je zaista pravo mučenje. Imao sam sreću da nosim sa ocem, a i brat je imao dobrog partnera, ali većina je bila u nimalo zavidnom položaju. Padale su batine na sve strane, pa je prvi dan rada u šumi bio ujedno i škola. Sutradan je nošenje stabla bilo mnogo uspješnije, jer je svak našao partnera koji mu odgovara. Po

povratku iz šume čekala nas je ponovo topla papazjanija, pa na ležaj. U barakama je bilo mračno, poneko je imao svijeću koja je nakratko paljena, tek toliko da se može urediti ležaj.

Konačno smo mi završili sječu, a neka druga grupa je nastavila taj posao. Moja grupa je kopala rupe oko logora za ogradu. Ni to nije bio lak posao, ali se mogao podnijeti. Mjesta za stupove su bila označena, a na nama je bilo da kopamo rupe i postavimo stupove u njih da bi se mogla staviti bodljikava žica. Imao sam sreću da iskopam nekakvo korijenje koje je ličilo na korijenje peršuna, pa sam jedva dočekao večer da se sastanem sa ocem i bratom. Uveče sam podijelio korijenje i sa uživanjem zagrizao, ali se desilo nešto strašno: gušio sam se, nisam imao zraka, suze su mi navrle na oči, nisam mogao govoriti. Otac i brat su me gledali ne znajući što se sa mnom događa, pa je vjerojatno prošlo nekoliko minuta dok sam došao k sebi. A onda sam izustio "hren!" No vjerujući da i hren ima hranljivosti nisam odustao nego sam ga hrabro pojeo, naravno pomalo i polako.

Nekoliko dana smo kopali rupe za ogradu, a onda je cijela grupa Vinkovčana otišla na nasip. Kad se sjetim nasipa ježi mi se koža; on je bio grobnica za sve slabe i iznemogle. Kad smo mi počeli da radimo bio je već napola izdignut. Pitam se da li su oni koji su ga planirali zaista vjerovali da će on zadržati bujicu vode. Gradnja je bila jednostavna: kopa se zemlja sa strane i vozi kolicima preko daske na već izdignutu uzvisinu. Tu su podijeljeni logoraši na svakih 10 metara, pa drvenim maljevima nabijaju zemlju. Pošto je zemlja bila raskvašena lijepila se na maljeve, na obuću, što je otežavalo ionako naporan posao. Sva mjesta kraj nasipa bila su jame ili bazeni puni vode, što je ustašama služilo kao najpovoljnije mjesto gdje su mogle natjerati svoje žrtve i tu ih pretući i baciti u vodu. Jame nisu nikad bile prazne!

Otac je otišao da radi u ustaškoj praonici, brat je poslan na ekonomiju, a ja sam desetak dana nosio vreće sa krompirima na izvidnice koje su bile oko logora. Špiler me je jednog jutra odveo do uprave logora i tu nešto rekao Ljubi Milošu, a jedan čarkar me je odveo do magacina i rekao šta treba da radim. Uzmem vreću i stavim u nju krompira koliko mogu da vučem i obilazim izvidnice. Kako mi je bilo teško da vučem punu vreću uzimao sam pola i žurio natrag da bih stigao dalje. U početku sam dobio batine jer nisam stigao na vrijeme, pa sam smislio šta da radim: uzimao sam dvije dopola napunjene vreće, vukao do kraja puta, tu ostavljao jednu jer se po blatu nije moglo vući, jurio do određene izvidnice, ostavljao jednu vreću i vraćao se po drugu. Na izvidnicama su bila četvorica ustaša koji su uzimali koliko su htjeli. Nekad bih završio podjelu na brzinu, pa bih se odmarao kraj neke izvidnice.

Uzalud sam tražio cvijeće po Jasenovcu jer ono nije raslo u njemu. Jedino je ponegdje bilo korova i kopriva. Jeo sam koprive jer sam mnogo puta čuo da su korisne kao hrana. U početku me je peklo, ali kad sam se navikao nije mi više smetalo.

Svake večeri kad bismo se sastali nakon teškog radnog dana, a ne znajući da li ćemo se uopće još vidjeti, međusobno smo razmjenjivali utiske. Teško je opisati trenutke kad otac sluša kazivanja svoje djece o danu punom groze i straha, a on nije u mogućnosti da im pomogne. Ali najvažnije je bilo to da su djeca postajala samostalna, pa priče o prošlom

ERVIN MILER

danu kao da i nisu predstavljale nešto što treba da se tiče oca. Svak je nastojao da sam riješava svoje probleme.

Decembar 1941. godine, zima je prodirala do kostiju, a nemali broj logoraša je ostao bez ušiju, a uz to su otpali nokti sa prsta i nogu i ruku. Ležao sam i slušao kako se neko moli u mojoj blizini. Riječi se nisu mogle razumjeti, ali je glas bio plačan. Onda se čuje vika: Špiler naređuje izlazak u "nastup" pred baraku. Svi izlaze, a napolju stoje oko dvadesetak ustaša predvođenih Ljubom Milošem. Postavljaju nas u dva reda, a Ljubo obilazi i pokazuje prstom; na koga pokaže, taj treba da izađe iz nastupa i da stane tamo gdje mu ustaše odrede. I na mene je došao red, pa izlazim i stanem zajedno sa ostalima. Kad je završio izbor, i to sve mladih i snažnih logoraša, dato je naređenje da se ostali vrate u baraku. Bilo je mračno i jedino su se vidjeli snijeg i obrisi barake. Tek kad je Ljubo naredio da odemo do žičane ograde postalo nam je jasno šta se događa. Bilo nas je oko pedesetak mladih logoraša. Činilo mi se da mi kroz tijelo prolazi visoki napon struje koji me sputava da učinim bilo šta. Osjećao sam zujanje u ušima i nisam uspjevao da čujem glasove koji me okružuju. Kroz glavu mi strahovitom brzinom prolazi film mog kratkog života: gradski park, školsko dvorište, "glavomet" starom teniskom loptom, Zvonkova grdnja što ne uspijevam vratiti loptu, ljetna omladinska logorovanja, mnogo likova drugova i drugarica, prva ljubav, roditelji, brat i sestra, sav moj život. Ne znam šta su moji sapatnici tog trenutka mislili, vjerojatno isto što i ja, ali na žalost nisam bio u mogućnosti da to provjerim, jer sam jedini ostao živ od te grupe logoraša. Ne sjećam se da li mi je srce uopće kucalo, niti znam koliko je vremena prošlo do pucnjave, onda sam začuo štektanje mašinske puške, nešto me je pogodilo u grudi, pao sam, a na mene su padali moji drugovi. Osjetio sam kako nešto toplo teče po meni i grije me, kao da me neko miluje po cijelom tijelu. Ležao sam tako ispod leševa ne znam koliko dugo, ali vjerojatno nekoliko sati. Osjetio sam da sam sav ulijepljen, a leševi su me pritiskali, te sam pokušavao da se pomaknem. Teško je objasniti otkud mi snaga, ali želja za životom čini svoje. Polako sam se micao i nakon mnogo truda uspio se izvući iz gomile. Padao je snijeg i morao sam se pridići da bih vidio gdje sam. Posve sam zaboravio gdje se nalazim, pa je bilo potrebno da se malo smirim kako bih mogao učiniti nešto, a to je bilo da jednostavno odem do barake i pokažem se ocu i bratu. U blizini barake nije bilo straže, ali sam ipak odlučio da dopužem do nje za svaku sigurnost. Stigao sam do barake, ali zašto sam odlučio da ostanem izvjesno vrijeme vani, to je teško objasniti. Snijeg je padao i srećom pokrio moje tragove. Ušao sam u baraku i tiho se uputio svom ležaju, legao kraj oca i šapnuo mu da ne znam šta je sa mnom bilo, ali da moram po svaku cijenu promijeniti odjeću. Zatim sam osjetio da me neko svlači, neko je donio snijega, neko me je trljao njime. Bilo je ugodno osjećati kako mi krv struji po čitavom tijelu i grije me. Otac je sakrio zamrljanu odjeću ispod slame, a u zamjenu sam dobio druge stvari jer je svak dao ponešto. Neko šapuće ocu da sam ozlijeđen. Nisam mogao sklopiti oči; preda mnom je stalno slika mojih pobijenih drugova. Ujutro sam osjetio znatiželjne poglede na sebi, ali to nije bila obična znatiželja; naime ja sam bio bijel kao snijeg, mladi starac! Neko mi je stavio ruke na glavu i šaptao neku molitvu, a neko mi je dao vunenu kapu da bih pokrio glavu da se ne vidi. Nedelju dana nakon tog događaja, Špiler je uređio da se idemo kupati u praonicu, pa me je otac pregledao sa svih strana. Na grudima sam imao crveni znak, upravo na mjestu gdje

me je pogodio metak, a na leđima sam imao isti takav znak, kao da je kugla izašla na tom mjestu.

Novembar 1941. kraj ciglane u Jasenovcu. Toga dana sam sa ocem i bratom tražio poznanike i rođake. Bili smo još uvijek čvrsto rodbinski vezani, pa je svaki susret sa nekim poznanikom donosio uzbuđenje. Ne znam koga smo tražili, ali smo saznali da se u logoru nalazi nekoliko Jevreja iz Rume i oklice. Pošto su sva očeva braća bila iz tih krajeva trebalo je da se vrtimo po logoru, ali tako da ne izazovemo sumnju ustaša. Uzeli smo tovarna kolica i sa njima se muvali uglavnom oko ciglane. To je bilo i razumljivo pošto je to jedino mjesto gdje se moglo malo ugrijati. Svaki ulaz u peć je bio hermetički zatvoren, ali udubine su bile takve da se moglo dobro ugrijati. Konačno smo saznali da se neki Rumljanin nalazi na ekonomiji, pa smo se uputili tamo, a kao kamuflažu smo uzeli lopate. Na ekonomiji smo doznali da jedan Rumljanin zaista tu radi, ali smo ga dugo tražili. Ispostavilo se da je to brat naše ujne. Saznali smo da su očeva braća i sestre deportovani u Aušvic, što znači da ih ne treba tražiti u Jasenovcu, a možda im je tamo bolje nego nama ovdje. U povratku nismo imali sreće jer smo prošli kraj ustaša koje su išle na izmjenu straže. Jedan ustaša je odlučio da raspali moga brata jer mu se "svidjelo" što je on "crvendač"; naime, moj brat je bio napadno crvenokos. Pošto je bio dosta viši od ustaše, udarci su padali po leđima, truhu, rukama i nogama sve dok brat nije pao, a onda je dobio kundakom po glavi. Za to vrijeme smo se polako udaljavali sa mjesta, a otac je "gutao knedle" i vukao me za ruku pošto nismo mogli pomoći bratu, jedino smo mogli da i sami dobijemo batine. Kad smo se udaljili otprilike desetak metara okrenuli smo se i vidjeli da su se ustaše udaljile, pa smo se vratili do brata. Bio je pri svijesti, te smo ga podigli i nekako se doteturali do naše barake; jedan logoraš je priskočio da pomogne, a drugi je pregledao brata baš kao pravi liječnik. Masirali smo ga hladnim peškirom, neko je dao suhu košulju, neko hlače i čarape, uglavnom je bilo važno da ne bude mokar.

Glad, umor i strah doveli su logoraša do stanja u kome borba za opstanak dozvoljava sve, pa čak i zaborav da si ti njegov sin, ili otac zaboravi sina. Jedino jaka volja i želja za održanjem odnosa među bližnjima mogla je da pomogne logorašu da ostane normalan u ovim nenormalnim okolnostima. A tih je ipak bilo više od slabića. Stalno si imao pred očima istu sliku: izgledniji logoraš kojem oči lete na sve strane ne bi li ugledao nešto za jelo. Vrlo često je logoraš zaboravljao na opasnost kojoj se izlaže ako ga uhvate da čini nešto što su ustaše zabranjivale. Ljuske od krompira su bacane na đubrište; ako je logoraš uspio da ih pokupi, prokuha i pojede, imao je sreću, ali ako ga je ustaša uhvatio dobijao je kuglu u glavu.

Nedaleko od naših baraka bilo je mjesto ograđeno bodljikavom žicom pored koga smo prolazili svaki dan idući na rad. Unutar ograde nije bilo nikakve zgrade nego četiri stupa sa krovom od dasaka i tu je bilo oko pedesetak logoraša koji su uglavnom ležali, bez pokreta, ugašenih pogleda i gotovo bez glasa. Dan za danom smo prolazili istim putem, pa kad se sjetim šta se sve događalo na tom malom prostoru hvata me jeza. Kad bi neki logoraš umro, oni koji su ležali kraj njega počeli bi ga jesti, a ustaše su uživale i povremeno dolazile gledati kako "logoraši jedu jedan drugoga!" Kasnije sam doznao da su ustaše htjele saznati koliko čovjek može izdržati bez hrane, ali nije bilo predviđeno da se međusobno jedu, pa

ERVIN MILER

je to predstavljalo nešto što "vrijedi vidjeti". Ne znam koliko su dugo ostavili logoraše u tom užasavajućem stanju jer sam otišao u Staru Gradišku, ali sam doznao da su do posljednjeg logoraša uživali u mukama ljudi koji se ni po čemu nisu razlikovali od drugih ljudi osim što su bili Jevreji ili Srbi.

Konac decembra 1941. godine, snijeg i blato su gospodarili logorom, a hladnoća im je bila vjerni sluga. Bilo je logoraša bez ušiju koje su im promrzle, pa su ih trljali i tako ostali bez njih. Uklanjali smo snijeg sa puta prema barakama. Bilo je podne, pa smo očekivali da nas odvedu na "toplu vodu", ali je umjesto toga došlo nekoliko ustaša i naredilo da pođemo sa njima. Uzeli smo alat potreban za obavljanje nekog posla, izašli iz logora i uputili se prema poljima kraj njega. Tu su nam naredili da kopamo jamu veličine 4 metra sa 20 metara koju su označili sa nekoliko grana. Pošto je ta zemlja bila ranije obrađivana, a uz to vlažna nije bilo teško kopati. Kopali smo otprilike dva sata, a onda su se čuli glasovi iz pravca logora, ali se nije moglo razabrati da li je to plač, mmljanje, jaukanje. Naređeno je da se okrenemo prema sjeveru. Potom su se čuli udaranje maljeva, jauci i krici upućeni nebu. U posljednjim časovima života, logoraši su spominjali imena svojih bližnjih, prizivali Boga u pomoć, neko je pokušao sa "živio...", ali nije dospio da dovrši. Onda se sve umirilo, koraci su se udaljavali, a nama je naređeno da nastavimo posao. Oko pedesetak logoraša ležalo je pred nama razmrskanih glava, ali ne svi mrtvi jer se moglo jasno čuti: "Djeco moja! Djeco moja!"... "Majko!..." Ustaše su naredile da se svi pobijeni bace u jamu iako nije bila dovoljno duboka. Nije im smetalo što sve žrtve nisu mrtve, a mi smo morali obaviti posao što brže jer "ustaše žele da jedu i da se ugriju". Zakopali smo pobijene sa jedva oko dvadeset centimetara visine zemlje, pokupili alat i vratili se u logor. U baraci sam dobio napad plača, gušio sam se, zabio sam glavu u svoje prnje. Smirio sam se oko ponoći i ispričao ocu šta se dogodilo. Cijelu noć sam pred očima imao tu strašnu sliku, poluživi ljudi, jedan na drugom u jami, a glasovi su prodirali iz nje još dugo i stizali do mene dan i noć. Jedino što mi je preostalo bilo je da taj događaj dodam svim ostalima, da naguram što je moguće više sjećanja u mozak kako bih jednog dana sjeo i pisao o tome.

Radio sam u grupi logoraša na prevozu materijala za ciglanu. Trebalo je uzbrdicom gurati kolica sa jednim točkom puna materijala, i to veoma brzo. Ako zaostaneš, onda će se ne samo na tebe nego i na onog za tobom sručiti kiša batina, a ako padneš nećeš se više dignuti. U to možeš biti siguran! Nadglednik je bio otac Ljube Miloša, pa je neprekidno obilazio i stalno vikao. Batine su padale na sve strane, nije bilo važno da li si zaostao ili nisi; ako je ustaša prošao kraj tebe nije mogao odoliti da te ne raspali.

Moram spomenuti jedan događaj koji mi se duboko urezao u sjećanje. Pripremana je cigla za pečenje i gurana je u otvorene peći, kako se to u ciglanama radi. Peći su bile pune, pa je trebalo da se otvori po naređenju odgovornog ciglara zatvore ili zazidaju. Odjednom se pojavio ustaški oficir sa dvojicom logoraša, ugurao ih u peć i naredio da se zatvori. Vatra se već rasplamsala, kad su se čuli očajni glasovi dvojice logoraša. Trajalo je dugo da se u pećima razvije visoka temperatura, a za sve to vrijeme su se čuli jauci iz peći. Ustaše su sa mjesta odakle je to nadgledano promatrale i uživale. Izgleda da se ustašama to svidjelo,

pa su često pravile takve "predstave". Poslije toga sam tražio drugi posao. Dugo se nisam mogao približiti pećima u ciglani.

Božić 1941. godine. Sutradan sam radio sa grupom od osam logoraša, a na moju nesreću su svi bili stariji ljudi, slabi i iznemogli. Trebalo je da pomognemo grupi koja je sortirala odjeću i obuću pobijenih logoraša prema vrstama: muške, ženske i dječije stvari. One u dobrom stanju na jednu hrpu, one koje treba oprati na drugu, a krpe i slično na posebnu hrpu. Sa obućom je bilo teže jer je trebalo sastaviti parove. Ustaše su dobro motrile na nas jer su očekivale da će se možda naći novac, zlatan nakit, ili kakav drugi vrijedan predmet. Bilo je slučajeva da su u dijelovima odjeće našli ušiven novac i nakit, pa su naredili logorašima da dobro pregledaju svaku stvar gdje bi moglo da se sakrije nešto. Jedan logoraš je u ramenima kaputa napipao nešto i počeo parati. Ustaša koji je to primijetio raspalio ga je kundakom i proderao se: "Hoćeš da kradeš, daću ja tebi, nećeš ti više krasti, pseto!" Dvojica logoraša su htjela da sklone premlaćenog druga, pa su i oni platili svojim životima. "Da se nijedan nije više usudio da sam para. Ako se nešto nađe, za to smo mi tu!" Naše drugove nismo smjeli ni dotaći, nego tek nakon završetka posla, a onda smo se našli u još većoj nedoumici, jer nismo znali šta da radimo sa njima. Sklonili smo ih iza skladišta jer im ionako nismo mogli pomoći.

Još uvijek u Jasenovcu, a približava se Nova 1942. godina. Teško je reći kako smo se osjećali, ali Božić je prošao sa dosta žrtava. Ustaše su se napile, pa su samo "kosile" po logoru, tako da su pobijeni ležali na snijegu, a ja sam bio u grupi koja je trebalo da pomogne grobarima pri sakupljanju mrtvih. Tovarili smo pobijene na kola koja smo sami odvozili do jame koju su pripremili drugi logoraši. Morali smo skidati mrtve, što nije bilo nimalo lako jer su se oni zaledili, pa je bilo potrebno mnogo truda da se sa njih poskida odjeća. Ustaše su jedino pregledale usta mrtvih, pa ukoliko bi našle zlatne zube čupale su ih klještima. Temeljito smo pretraživali da bismo našli koju zaboravljenu žrtvu. Mada je bila zima i padao snijeg, (mrtvi su se u tom stanju mogli održati dugo) nastojali smo pronaći sve žrtve. Po jedan ustaša je išao sa nama, ali ne iz straha da će neko od nas pobjeći nego je trebalo pregledati usta. Toga dana smo pokupili 165 žrtava - toliko mi je ostalo u sjećanju, a možda je broj bio sličan 155 ili 175, mislim da to danas nema više važnosti.

Toga dana dogodilo se nešto što me je više dimulo nego svi mrtvi koje sam podigao. Približavao se kraj radnog dana, kad je nastala dreka ustaša: "Nastup, svi u nastup!" Riječ "nastup" je svima utjerivala strah u kosti, a obično se završavala ubijanjem izvjesnog broja logoraša, ili izabiranjem slabih za likvidiranje. Skupili smo se ukруг na mjestu između baraka. Iza nas su stajale ustaše sa mašinskim puškama, a u sredini nekoliko ustaša i jedan logoraš. "Pogledajte dobro, pseći sinovi, ovaj vaš čovjek se usudio preći preko svih logorskih propisa, nije mu dovoljno hrane što dobija nego krade gusku i kradom je peče pod barakom. Neka vam to bude posljedna opomena, jer još jedan slučaj, jao si ga vama svima!" Odjeknuli su pucnji, jedan, dva, tri, a logoraš je još bio živ i nešto mrmljao; bilo je nemoguće čuti i razumjeti što je govorio. Ponovo su odjeknuli hici, jedan, dva, tri, ali se logoraš još micao i pokušavao dignuti. Zatim još dva hica u glavu i konačno je bio mrtav. Koliko je snage imao taj čovjek, koliku želju da živi da je tek poslije osam metaka ispuatio

ERVIN MILER

dušu! To je bio moj drug iz Sarajeva, Izidor Levi, omladinac s kojim sam se sastajao svake godine na ljetnoj moštavi (logorovanje Hašomer Hacaira), drugovali smo tri godine i dopisivali se sve do rata.

Januar 1942. godine. Kao da se nebo zareklo da kazni logoraše, zima je bila strašna. Kažu da je temperatura iznosila između 10 i 20 stupnjeva ispod nule, pa što nisu učinile glad i bolest učinila je zima.

Ko se nije micao, radio, hodao, taj se nije mogao održati po takvoj hladnoći. Logoraši su osjećali čestu potrebu da idu u latrinu, jer iako slabo hranjeni nisu mogli da zadrže u sebi ni ono malo hrane. To nisu bili ni proliv ni dizenterija, nego jednostavno slabost. Jedna velika latrina se nalazila u blizini skladišta brašna, a koliko se sjećam bilo je šest rupa u razmacima od pola metra. Toga dana kad sam ušao u latrinu ostao sam zaprepašćen onim što sam vidio: jedan logoraš pokušava da izvuče drugog iz rupe i pada za njim. Dvojica logoraša koji su upravo završili svoju potrebu viču: "Nema pomoći, nisi ti jedini koji je pokušavao da izvuče nekoga iz te rupe. Pogledaj unutra, pa ćeš se i uvjeriti." Pogledao sam u rupu i samo vidio rijetku masu u kojoj su ona dvojica nestala takvom brzinom da se zaista nije moglo ništa učiniti. Jedan logoraš mi je ispričao da su se nekolicina uspjela spasiti jer su bili zdravi i imali snage da se održe na površini dok im neko ne pruži motku ili užu i izvuče ih. Strašan prizor - udaviti se u izmetu! Pokušavao sam uticati na svakog logoraša kojeg sam poznavao da ne upotrijebi tu latrinu. Ne znam koliko sam uspio, ali sve do odlaska u Staru Gradišku (oko tri nedelje) nastojao sam da prođem kraj latrine i uvjerim se da li logoraši ulaze u nju. Činilo mi se da veoma mali broj odlazi tamo, pošto je onaj koji je znao u čemu je stvar upozoravao dalje svoje poznanike. Pokušao sam poslije rata kad sam posjetio Jasenovac označiti to mjesto, ali sve se toliko izmijenilo da nisam uspio.

Spomenuo sam da se kraj naše barake nalazila baraka u kojoj su boravili Srbi. Pošto smo mi izlazili na rad rano ujutro nisam nikad uspio vidjeti nijednog logoraša iz te barake, a ne znam da li su uopće izlazili na radove. Jedne noći se čula galama iz pravca te barake, što je trajalo oko pola sata. Toga dana smo kao i obično ustali rano i pred barakom Srba vidjeli užasan prizor: gomila ljudi presječenih grla. Ne znam koliko je bilo žrtava ali to je bilo strašno! Zašto su ustaše preklale logoraše niko nije znao, barem ne mi. U baraci je ostalo još logoraša, ali mi nismo mogli doći u vezu sa njima, pa je to ostala tajna za nas, a možda ni oni nisu znali. Mnogo kasnije sam doznao, ali ne znam da li je bilo tako, da su se Srbi spremali da se brane ukoliko dođu da ih vode. Vjerujem da je istina, ali nisam mogao shvatiti kako su ipak izveli toliko mnogo ljudi, klali jednog po jednog, a da oni u baraci nisu osjetili šta se vani događa. Ustaše su radile po životinjskim nagonima, surovo i primitivno, i nikad nismo znali šta će sutradan novo izmisliti. Nisu oni učili od Nijemaca - Nijemci su mogli učiti od njih! Nisu ustaše zabadava dobile naziv "koljači", oni su dokazali da su ga i te kako zaslužili.

Ponovo sam išao u sječu stabala za ogradu. Ustaše nisu birale stabla nego se sjeklo odreda, a što je uništavana šuma nije nikoga bilo briga. Radilo se bez prekida otprilike tri

sata, zatim odmor, tako da je devet sati prošlo u radu i samo sat odmora. To je previše i za najzdravijeg i vičnog radnika koji nije gladan i umoran, pogotovo što je bila veoma jaka zima. Jedina pogodnost je bila u tome što smo pri polasku na rad dobijali po komad kruha. Ne znam ko je to isposlovao za drvosječe, ali smo mu bili zahvalni ma ko on bio. Alat smo dobijali tek onda kad stignemo na mjesto rada jer su se ustaše plašile da nas vide sa sjekirama, pa su čak i vatru da bi se ugrijale palile podaleko od nas. Tako nismo bili u njihovoj blizini, a kad bi neko od nas trebao da obavi nuždu morao je vikati ustašama, ostaviti alat i udaljiti se tako da ga ustaše vide.

Radili smo kao i jučer: na tri sata rada, pola sata odmora. Odjednom je jedan logoraš krenuo sa sjekirom prema ustašama. Teško je objasniti da li je namjeravao napasti ustaše sjekirom, ili počiniti samoubistvo. Dojadila mu patnja, pa izgleda da je riješio da se na taj način oslobodi muka jer je znao da će ustaše munjevito reagirati. Kad se približio otprilike na desetak metara začula se pucnjava i on je pao izrešetan mecima. Jedan snalažljivi logoraš je povikao ustašama: "On je htjeo jedino da zapali cigaretu na vatri!" Došao je odgovor: "Da se nijedan ne usudi približiti jer će proći kao ovaj."

Radio sam u šumi oko desetak dana i vraćao se sa krvavim plikovima. Konačno mi se jednog dana pružila prilika za promjenu posla. Bio sam u prilično dobroj kondiciji (čudno, ali istinito), pa sam ostavljen u baraci da pomognem kuharu, da cijepam drva, donosim vodu, gulim krompir kad ga ima, da čistim i slično. Bio sam kraj barake, nisam morao pješačiti dnevno sat i po do šume i toliko natrag, a i posao je bio mnogo lakši. Osim toga nisam bio u neposrednoj blizini ustaša, što je već nešto značilo u takvom teškom i neizvjesnom životu. Približavao se moj osamnaesti rođendan. Ova tri mjeseca provedena u Jasenovcu učinila su od mene barem 10 godina starijeg čovjeka, čemu je pridonijela i moja sijeda kosa. Neko je rekao da je Jasenovac bio jedan od "najboljih univerziteta" Evrope, a ko ga je živ završio znao je šta je život, a još bolje šta je smrt. Znao je cijeniti svaku trunku hrane, a san je bio svetkovina. Radeći kao pomoćnik kuhara, vrlo često mi je dopao čitav krompir, skuhan i ne truo, uz to i posoljen. Pio sam tople vode koliko sam želio a, dobijao sam poneki list kupusa, prijesnog i ukusnog. Posao nije bio lagan. Shvatio sam zašto je Špiler tražio snažnog i mladog pomoćnika za kuhara; naime, vodu je trebalo donositi sa prilične udaljenosti, sa motkom preko leđa sa dva drvena bureta od po 50 litara. Ubrzo sam se navikao nositi tako da se burad ne njišu. Neko mi je savjetovao da napunim burad samo do polovine i dva puta idem po vodu, ali sam nakon četiri dana naučio nositi punu burad i tako uštedio vrijeme idući jednom dnevno. Kuhar je bio zadovoljan jer je raniji pomoćnik bio prilično slab i išao četiri puta dnevno po vodu, pa mu za ostale poslove nije ostajalo mnogo vremena, te je kuhar morao obavljati i pomoćnikove poslove. Kad ga je Špiler pitao da li je zadovoljan pomoćnikom hvalio me je tako glasno da sam ga čuo... Ujutro, čuo sam poziv: "Šusteri i šnajderi imaju da se prijave odmah!.." Javio sam se kao šuster, zapisali su me i rekli da sutra ujutro budem pred zapovjedništvom logora. Mnogo toga sam očekivao od promjene logora, iako ni ja ni iko drugi nismo znali kuda idemo, ali smo svi osjećali olakšanje što ostavljamo ovo grozno mjesto. I ja sam bio zadovoljan, mada nisam znao šta me očekuje na novom mjestu, tim prije što sam slagao da sam šuster. Onda se

pojavio pisar logoraš i počeo izvikivati imena, a prozvani je trebalo da glasno odgovori i potrči prema pisaru. Kraj njega je stajao drugi logoraš i iz vreće vadio cijeli kruh, pa je svaki prozvani dobio po jedan. Kad sam prozvan, brzo sam potrčao, uzeo kruh i stao kraj ostalih logoraša. Ne poznajem nikog, ali ću se upoznati na putu. Da je bar otac kraj mene, ali nisam znao kako je on jer je ranije otišao sa grupom logoraša kožara da osnuju kožaru u selu Jasenovac. Brat je otišao na ekonomiju, pa sam čuo od logoraša da je i kožarima i onima na ekonomiji bilo dobro. Misleći na oca i brata, polako sam grickao kruh koji mi se činio sladi nego kolač. Prepolovio sam ga i gumuo u džepove da ne bi pala nijedna mrvica na zemlju.

Konačno smo krenuli na put. Željeznička stanica Jasenovac, dva stočna vagona u koje su ugurali po 85 logoraša u svaki, a mi smo pokušavali da se nekako smjestimo. Nije bilo mjesta da svi sjednu, pa smo na smjenu sjedili i stajali. Problem je bio gdje i kako obavljati nuždu. Ne treba ni pominjati kako je izgledalo u vagonu, a još manje kakav ga je smrad ispunjavao. Prozori su bili zakovani daskama, tako da zraka nije bilo dovoljno, a hladnoća je također činila svoje na našu nesreću.

Koliko smo putovali ne znam, ali je nama izgledalo da je vožnja bila strašno duga. Kad smo konačno stigli i kad su otvorili vagone da bismo izašli našli smo se u Okučanima. U početku smo mislili da ćemo odatle nastaviti put drugim vozom, a neki su nagađali da ćemo dobiti toplu hranu. Međutim, od 170 logoraša, iz vagona je izišlo oko stotinu: ostali su ostali smrznuti, čučeci i bez glasa. U mom vagonu je bilo oko dvadesetak logoraša koji nisu mogli da se maknu s mjesta, a u drugom oko pedeset. Nisu nam dozvolili da se pobrinemo za smrznute, nego su nam rekli da će oni doći za nama kolima, ali više nikad nisam vidio nijednog od tih logoraša. Nas su postavili u redove po trojicu i tako smo krenuli ne znajući kuda idemo. Snijeg je škripao pod nogama a trebalo je dugo da se noga navikne na hod. Mnogo kasnije sam zahvaljivao činjenici da nisam imao cipele nego jutu pošto se ispostavilo da su mnogi logoraši koji su ostali u vagonu bili žrtve "smrznutih cipela". Noge su nabrekle, cipele se stvrdnule i nije bilo moguće izuti ih. Logoraši nisu mogli da se maknu, pogotovo oni koji su dugo čučali.

Marširali smo pustom cestom pomažući jedan drugom da ne zaostane na putu, a bilo je malo lakše kad su se noge navikle na hod i tijelo se ugrijalo kretanjem. Na prolasku kroz neko selo dogodilo se nešto nezaboravno: na cesti su se pušili toplo mlijeko i pura, a bilo je jasno da je to namijenjeno nama. Ispostavilo se da su se ustaše po dolasku u Okučane hvalile da vode partizane i četnike uhvaćene u borbi, pa su seljaci na brzinu skuvali puru i ugrijali mlijeko i stavljali na put. U svakom slučaju, bilo je to nešto što je logorašu davalo osjećanje da još ima dobrih ljudi bez obzira na to da li je dobročinstvo učinjeno iz zabune. Ja sam zahvalan tim dobrim seljacima, pa ako se iko od njih sjeća tog slučaja hvala mu!

Konačno stižemo i ulazimo u logor Stare Gradiške. Dva dana po dolasku u Staru Gradišku pojavila se epidemija tifusa. Većina logoraša je ležala po sobama bez pomoći i lijekova, a oni koji se još nisu razboljeli, bili su cijepljeni. Bilo je i "slonova" koji su polako umirali; to su logoraši kojima su noge natekle kao u slona, pa su tako i nazvani. Nisu se mogli kretati,

ili su išli držeći se uza zid, ili se pomažući štapom, što je bilo strašno gledati. Ni danas mi nije jasno od čega su im noge naticale, mada su tada neki tvrdili da je to od konjske repe. Bijeli luk koji sam ponio iz Jasenovca pomogao mi je u borbi protiv tifusa. Jeo sam ga polako, a smrad je bio takav da sam morao razgovarati sa drugovima iz razdaljine. Dobrovoljno sam raznosio ponešto bolesnima po sobama, recimo čaj koji je neko skuhao od sijena, tek toliko da daje vodi neku boju, pa i ukus, a odnekle se našlo saharina tako da je "čaj" bio i sladak.

Jednog dana se pojavio logoraš sa ogromnim brkovima i tražio nekog ko se razumije u elektriku. To je bila prilika za mene da idem nešto raditi, jer iako sam se prijavio kao šuster i išao u šusteraj, (vidio i nekoliko poznanika), niko me nije tjerao da radim tamo. Javio sam se električaru, a on me je odveo u stolariju u kojoj drži alat i gdje ga traže kada je potrebno nešto popraviti. Ja mu priznajem da o elektrici znam samo ono što sam učio u školi, a on me uz smijeh uvjerava da će biti sve u redu. Nakon upoznavanja i razgovora čuje se povik "električar!" Uzeo sam torbu sa alatom i merdevine. Popravaka u kuhinji nije manjkalo, pa smo gotovo svaki dan mogli da se opskrbimo sa ponečim. Obično smo dijelili višak poznanicima kojima je bilo potrebno da bi se održali na nogama. Nije bilo lako odlučiti kome je potrebnije dati, a moralo se paziti i kome se daje, jer je bilo riskantno pošto nas je neko mogao izdati, iz bilo kojih razloga. Uglavnom je prolazilo u redu, a dobitnici su bili presretni jer im je komad dobre hrane pomagao da održe goli život. Radio sam oko tri nedelje kao električar, a onda se dogodilo nešto nepredvidljivo. Vršili smo popravke u štampariji gdje me zapazio logoraš koji je tu radio. Ne znam kako je došlo do toga da ostanem u štampariji, ali znam da mi je jednostavno rečeno: "Od danas ti radiš u štampariji!" Štamparija u logoru Stara Gradiška važila je kao nešto posebno, privilegirano i izvan domašaja običnih ustaša. Pravo na ulazak u štampariju imao je izvjestan broj ustaških oficira koji su održavali vezu sa štamparijom, donosili i odnosili odštampani materijal. Hrana je donošena u štampariju u kojoj se i spavalo, a njome je upravljao bivši logoraš, "slobodnjak". U štampariji su radila petorica logoraša, uglavnom stručnjaka u struci, a ja sam primljen kao mehaničar. Nakon tri dana bilo mi je jasno zašto sam tu. Naime, u štampariji je radio logoraš koji je bio u prisnim odnosima sa "slobodnjakom", pa je po njegovoj želji i učinjeno da tamo radim. Bio je homoseksualac i ja sam bio objekt njegove nastranosti. Noću kad su već svi spavali osjetio sam da se neko uvlači u moj krevet, počinje da me miluje po stražnjici i pokušava da učini što je naumio. Odupro sam se svom snagom da spriječim njegovu namjeru. Odjednom sam osjetio da sam moker i da siledžija napušta moj krevet. Sutradan se ponovilo isto; šaputao mi je da se ne bojim, da to ne boli, da će sve biti u redu. Ipak nije uspio i tako je to trajalo gotovo dvije nedelje, a onda sam jednostavno izbačen iz štamparije. To mi je bilo drago jer ko zna šta bi se dogodilo da sam nastavio da se odupirem.

Električar je imao drugog pomoćnika, pa je otpao moj povratak na stari posao. Svaki dan sam išao na Savu sa još tri logoraša i tu smo na kola tovarili šljunak i pijesak za gradnju. Posao je bio težak, ali se isplatilo; pošto smo bili blizu seljačkih kuća, gotovo svakog dana smo dobijali toplog mlijeka, i komad pure, ili domaćeg kruha. Onda se jedne noći pojavila "crna marica" i počela odvoziti logoraše na likvidiranje. Bilo je mnogo bolesnih, mjesta za

nove nije bilo, pa je to rješavano na taj način. Jednostavno su ušli u prvu prostoriju i odveli sve koji su bili slabi i bolesni. Počeo sam strahovati da bih se i ja jedne noći mogao naći među kandidatima za likvidiranje. Iz prvih prostorija su jednostavno uzeli sve bez obzira na to da li su bolesni ili zdravi. Trebalo je na brzinu nešto učiniti pa sam počeo da kombiniram. Vani u krugu ne mogu ostati, jer se svake večeri vrši prozivka po sobama, a zgrada je bila građena za kaznionicu pa nije imala skrivenih prostorija, tavan ili podrum. Onda sam se sjetio da na kraju svakog sprata postoje nužnici koji se ne upotrebljavaju zbog zapušnja. Smrad je bio nemoguć, ali se tu nije moglo ništa učiniti. Uprava logora je to riješila tako što su pred svaku prostoriju donošene "kible" (polovine buradi) za noćnu upotrebu, a ujutro su istresane na određenom mjestu. Jednostavno sam odlučio spavati nekoliko noći u nužniku, pa šta bude. Nužnici su bili podijeljeni na osam kabina na kojima nijedna vrata nisu bila na svom mjestu, nego prislonjena na zid, ili su ležala na podu. Postavio sam dvojna vrata u posljednju kabinu i napravio ležaj. Pošto se niko nije približavao zahodima zbog užasnog smrada nije bilo opasnosti da će me izvana neko primijetiti. Pobrinuo sam se za vodu i uzeo nešto hrane ako se budem morao duže kriti. Noću nakon prebrojavanja izvukao sam se iz prostorije i otišao na moj novi "krevet". Zaboravio sam da se smrad diže i da u mom kutu nužnika nema zraka, barem ne dovoljno da bih mogao normalno disati. Prozori su bili od gitera i dasaka i nije se moglo bilo šta učiniti. Nakon kratkog vremena izgubio sam svijest. Osvijestio sam se čuvši galamu: "crna marica" je bila tu i odvodila žrtve na posljednji put. Četiri dana sam proveo u smradu koji se, mislio sam, uvukao u mene zauvijek. Dugo nakon tog događaja činilo mi se da smrdim i stalno sam pitao svoje sapatnike da li osjećaju smrad koji bije iz mene.

Pošto je opasnost prošla počeo sam raditi razne poslove: vukao sam vodu za kuhinju, nosio hranu u ženski logor, pomagao električaru kad je bilo mnogo posla. Onda sam učinio prvu glupost za sve vrijeme boravka u logorima Jasenovac i Stara Gradiška. Naime, imao sam skrivenu dopisnicu i čekao da se one podijele, te da iskoristim priliku. Dopisnicu sam ukrao u štampariji gdje su štampane, a logoraši su dobijali jednom mjesečno dozvolu da nekome pišu. Uglavnom se pisalo Crvenom krstu pošto bližih rođaka nije bilo, a poneko je pisao svom dobrom prijatelju. Ja sam u svojoj naivnosti mislio kako ću uspjeti da proturim obe dopisnice, jednu pod svojim imenom, a drugu pod imenom nekog koga više nema. Kad su u kancelariji pregledavali dopisnice, jedan pisar (logoraš) je to otkrio, pa je slučaj stigao do ustaškog oficira. Pisar je želio pokazati svoju lojalnost, a ja sam bezmalo platio životom. Uzeli su me u "bolnicu", ostavili u jednoj praznoj prostoriji i rekli da tu čekam. Nakon izvjesnog vremena otvaraju se vrata i dolaze još dvojica logoraša, a uskoro još dvojica. Onda stiže ustaški oficir i naređuje da podemo za njim, pa silazimo u mračan podrum, nema ni prozora ni svjetla. Podvornik (logoraš) otvara jedna vrata i mi ulazimo u mračnu prostoriju; on osvjetljava ručnom lampom, a oficir počinje da šamara. Ja sam stajao prvi i dobio dva šamara, drugi je dobio duplo, a treći je nešto rekao, pa ga je ustaški oficir udarao pesnicom po licu, po stomaku i po osjetljivom muškom dijelu tijela. Logoraš je pao, a ustaša ga je počeo gaziti i udarati čizmama. Čulo se nešto kao da je puklo u logoraševom tijelu, a ustaški oficir se vjerojatno umorio i prestao udarati tako da je peti logoraš prošao bez batina. Zatim je naređeno podvorniku: "Deset dana bez hrane, da se nisi usudio da im

dadeš bilo šta, pa ni vode!" Konačno smo ostali sami u prostoriji koja je služila za skupljanje kišnice. U sredini je bila rupa kroz koju je kišnica prolazila u podrumski bazen. Prozora nije bilo, bilo je potpuno mračno, pa su jedino koraci i glasovi odgore kazivali da li je dan ili noć. Ležao sam u kutu i razmišljao o sudbini koja me je zadesila. Dva dana smo razgovarali, a onda smo prestali jer nismo imali snage. Deset dana bez vode i hrane, to je za logoraša kao i osuda na smrt. Jedan od logoraša je bio šuster, ukrao je cipele i prodao za kutiju cigareta; to je onaj koji je dobio najveću "porciju". Drugi je ukrao feferonke iz ustaške kuhinje. Treći je bio dječak od oko 15 godina, inače Nijemac koji je neprekidno govorio da nije ništa učinio, jedino je htio da stigne do svog oca u Grčku gdje služi kao njemački vojnik. Nisu mu vjerovali nego su smatrali da je Jevrej koji pokušava da pobjegne i sada je tu sa nama. Četvrti je bio Jevrej koji je tvrdio da mu je brat domobranski pukovnik, pokršteni Jevrej, i svi su izgledi da će uspjeti da ga izvuče iz ovog pakla. I zaista je nakon izlaska iz podruma poslije deset dana bio pušten na slobodu.

Tih deset dana ležao sam mirno, grijao svoje mjesto i razmišljao o svemu i svačemu. Svaki dan sam kašikom urezivao crtu na zidu da ne zaboravim kad je deseti dan. U džepovima sam imao malo soli i zrnca saharina, pa sam to pomiješao. Teško je objasniti kakav je ukus to imalo, ali ja sam stalno gurao prst u džep i lizao. Imao sam i komad kože od slanine, što je bio pravi specijalitet. Taj komadić kože je učinio svoje jer žvačući ga zamišljao sam razna jela, pa mi je vrijeme lakše prolazilo ne misleći na glad. Nakon četiri dana zaista nisam više osjećao glad, ali me je strašno mučila žeđ jer su mi usta ispucala od soli. Noći su bile mirne, jedino se mogla čuti vriska žena. Kad sam izašao iz podruma saznao sam da su doveli neke djevojke u bolnicu, silovali ih, a potom ubili na najzvjerskiji način. Svi smo šutjeli čuvajući snagu da bi se izdržalo do kraja. Poslije šest dana mislio sam na sve druge stvari osim na hranu i vodu. Prst sam automatski gurao u džep i usta, što su bili jedini pokreti koje sam činio. Nuždu niko nije obavljao jer nije bilo od čega.

Deseti dan dan počinjem govoriti sa svojim sapatnicima, koji mrmrljaju i bezuspješno pokušavaju da se pokrenu. Svaki je opisivao svoje stanje. "Ne mogu da se dignem, sve me boli"..."Utrnule su mi i noge i ruke"... Dvojica se ne javljaju. Nijemac i šuster. Dovlačim se do vrata i počinjem lupati. Činilo mi se da jako udaram, a u stvari sam jedva mogao lupkati po vratima, ali sam uporno nastavio da udaram kašikom. Onda sam čuo glasove i vrata su se otvorila, neko je osvjetljavao lampom, što nam je strašno smetalo. Čuo sam glas podvornika i nekog nepoznatog, a zatim se pojavilo nekoliko logoraša koji su nam pomogli da izađemo. Nijemac i šuster su bili naduveni, a nismo ni znali kad su umrli. Izašli smo iz bolnice, sunce je sjalo, a ja nisam ništa vidio kao da sam slijep. Ispostavilo se da je podvornik ipak vodio računa o nama i čekao deseti dan da odmah obavijesti zaduženog oficira. U međuvremenu je došao novi upravitelj logora koji je bio liberalniji od prethodnog; naredio je da nam se daju duple porcije dok ne ojačamo. Nakon nekoliko dana je pušten jedan od mojih sapatnika kojega je brat uspio izvući iz logora.

Gotovo nedelju dana sam bio poluslijep, a potom su mi se oči polako navikle na svjetlost. Mislim da nije bilo sretnijeg časa od onog kad sam konačno progledao, jer kome treba

slijep logoraš. Usta su mi bila potpuno ispućala i teško sam govorio. Neko mi je dao komad loja kojim sam stalno mazao usne i to je pomagalo. Drugovi mi nisu vjerovali da uopće nismo dobijali hranu; mislili su da se želimo prikazati kao heroji, a ja nisam ni pokušavao da ih razuvjerim.

Nakon dvije nedelje odmora i pojačane hrane, počeo sam ponovo raditi. U logoru su bile dvije kuhinje, jedna za šustere i šnajdere, a druga za ostale logoraše. Nekako sam dospio u šustersku kuhinju na dva dana kao ispomoć umjesto bolesnog logoraša. Glavni kuhar je bio zadovoljan mojim radom, pa je odlučio da ostanem kao stalni pomoćnik, a tu su bila još dvojica logoraša. Spavali smo u kuhinji na vrećama kukuruznog brašna i bilo je ugodno. Peć smo palili noću da bi voda provrla do 5 sati jer je pura dijeljena u 6 sati. Jedan od logoraša iz naše kuhinje odlučio je otići u logorsku kuhinju kod brata i odnijeti mu nekoliko pečenih krompira. Ta kuhinja je bila na drugom kraju logora i trebalo je preći čitav krug da bi se došlo do nje. Dao je bratu krompire i dobio komad hljeba, ali dok je trčao natrag primijetio ga je ustaški vodnik, uhvatio ga, doveo ga u kuhinju i počeo ispitivati. U stvari je bilo dovoljno što je trčao preko kruga, ili imao u ruci komad hljeba (što nije spadalo u našu redovnu hranu), ili jednostavno zato što se našao u mraku izvan zgrade. Kazna je strašno surova: ustaša otvara upaljenu peć i naređuje logorašu da uđe u nju. Logoraš moli i plače, ustaša ga gura kroz otvor, mi gledamo, a kosa nam se diže na glavi jer kosa našeg druga počinje da gori. Tada se okuražio naš "šef", zgrabio logoraša, povukao ga dalje od peći, gurnuo ga prema buretu sa vodom i rekao: "Vodniče, znaš li ti da niko neće jesti u ovoj kuhinji ako sazna da je logoraš izgorio u peći gdje se priprema hrana?" Stojeći pred vodnikom, glavni kuhar je izgledao kao pravi Golijat, pa je vodnik odlučio da popusti, ali je zaprijetio našem drugu da će dobiti kuglu u glavu ako ga uhvati noću u krugu. Bili smo zahvalni "šefu", koji je također bio zadovoljan jer je spasio jedan život, što se sutradan pročulo po logoru, pa je priznanje bilo mnogo veće.

Bio je maj 1942. godine i stigla je nova grupa logoraša: ostaci Jevreja iz Vinkovaca, muškarci u muški logor, žene u poseban ženski logor ograđen zidom. I moja majka i sestra su bile tu. Odlučio sam po svaku cijenu da ih vidim, pa sam uspio da me zaduže da odnesem hranu u ženski logor. Nemam riječi kojima bi se moglo opisati stanje u kojem su se nalazile logorašice. Smrad i prljavština, vode za pranje nisu imale nego samo bure sa vodom za piće, nužda je obavljana u "kiblama". Sastanak sa majkom i sestrom je nemoguće opisati koliko je bio dirljiv. Prvo pitanje je bilo gdje su otac i brat, a ja sam slagao da im je dobro u Jasenovcu. Majka mi gura u džep komadić slanine i čitav luk, a ja ne znam kome je to potrebnije, njima ili meni, ali ne mogu da odbijem. Ljubim majku i sestru, a neko me miluje po glavi i ljubi mi leđa; bile su to moje drugarice iz djetinjstva, Koka i Edit. Kada je završena podjela, ustaša se dere da se uzme kazan i izlazi napolje. Obećavam majci i sestri da ću doći sutra i pozdravljam ih mašući rukom. Ali sutradan se nije imalo kome nositi hrana, nije više bilo ni majki ni sestara, ni drugarica iz djetinjstva. Odvedene su u Jasenovac, u Gradinu, da bi ležale kraj svih drugih majki i sestara, braće i rođaka, tamo gdje se miruje zasvagda.

Drugi dio bivše kaznionice predstavljale su zgrade u kojima su bile kancelarije, uprava logora, ustaška kuhinja, skladište alata i još nekoliko zgrada, ali se više ne sjećam za šta su služile. U skladište alata sam često odlazio da bih uzimao alat, a glavni skladištar je bio bivši kažnjenik kriminalac koji je ostao kao slobodnjak. Za pomoćnika je imao mog zemljaka Janka Zabłudovskog iz Vinkovaca, koji je za svojih 15 godina bio isuviše razvijen i visok, pa mu niko nije vjerovao da je petnaestogodišnjak osim nas koji smo ga poznavali. Dolazio sam nekoliko puta po alat (lopatu, motiku i kolica) jer je trebalo ukloniti osušeno blato iz prostorija ispod ženskog logora koje se nagomilalo preko zime, kad je voda prodrila u niže prostorije. Posao je bio težak, ali sam bio sam i niko me nije nadzirao, što je mnogo značilo jer logoraš je više od svega želio da ne vidi ustašu kraj sebe. Jedan jedini put sam vidio ustaškog oficira koji je došao na nekoliko minuta da vidi kako napreduje posao. Posmatrao me je izvjesno vrijeme iza ugla, a ja na moju sreću nisam bio lijen tako da sam čuo kako me hvali i odlazi zadovoljan. Više nije dolazio i vidio sam ga ponovo kad sam javio da sam završio posao. U međuvremenu se dogodilo nešto što me je strašno potreslo. Vraćajući se kao obično da predam alat primijetio sam da se nekolicina logoraša okupila pred skladištem. Tamo je Zabłudovski ležao mrtav, unakažen udarcima motike. Grlo mi se tako steglo da nisam mogao progovoriti i upitati šta se dogodilo. Kad sam se malo smirio ispričano mi je da je skladištar pozvao prostitutku koja je nedaleko radila sa srpskom djecom koju je Luburić bezuspješno pokušavao pretvoriti u ustaše (djeca su potom zvjerski pobijena) i naredio Janku da nikog ne pušta u skladište. Janko je poslušao naređenje, a na njegovu nesreću je naišao ustaša koji je svima bio poznat kao nasilnik, i htio ući u skladište. Janko mu nije dozvolio a razbojnik je viknuo: "Đubre jedno, meni ti ne dozvoljavaš ući!", uzeo motiku koja je stajala kraj ulaza i divljački pretukao Janka do smrti. To mi je ispričao logoraš očevidac koji je bio udaljen jedva dva metra od Janka kad je vraćao alat, a ja nisam imao razloga da ne vjerujem. I te kako sam vjerovao i poželio da taj prizor ne zaboravim do posljednjeg dana svog života.

Ubrzo poslije tog događaja, bilo je to u junu ili julu 1942, izabran sam sa još 25 mladih logoraša i krenuli smo na put. Sve do dolaska u Jasenovac nismo znali kuda idemo. Kad smo stigli u Jasenovac dočekao nas je Ljubo Miloš, a svi smo bili izabrani zato što smo mladi i snažni. Ispituju nas koga imamo u logoru, šta rade i gdje su (Stara Gradiška ili Jasenovac); zapisuju sve, i rođake i poznanike. Devetorica logoraša nemaju nikog u logoru i njih šalju upravi na raspored, a nama Ljubo drži pridiku: "Vaš posao je čuvati stoku u Gradini. Svaki pokušaj bijega plaćate ne samo vi nego i svi koji su na ovom spisku." Rečeno nam je da smo sada slobodni, a ujutro u 6 sati da budemo pred ustaškim stanom. Prvo što sam učinio bilo je da pronađem nekoga od koga bih mogao doznati šta je sa ocem. Kad sam odlazio u Staru Gradišku bio je u kožari. Pošto nisam uspio bilo šta određeno saznati zadovoljio sam se onim što sam čuo od logoraša da je "u kožari raj, ne kao ovdje". Jedino mi je ostala nada da ću vidjeti oca kad-tad. Otišao sam da tražim brata i ispitivao logoraše koje sam poznao, ali oni nisu znali pošto Robert nema stalan posao nego se neprekidno kreće. Na ekonomiji su mi rekli da je Robert ostavio dobar posao (tov svinja) i niko ne zna

gdje sada radi. Onda se odjednom čulo "nastup", što je za logoraša bilo pola smrti. Na brzinu sam uspio da se nađem sa šesnaesticom mojih drugova, tako da smo stajali zajedno. U nastupu su bili svi, niko se nije mogao sakriti jer je svaki grupnik znao koliko ih ima. Dok smo stajali otežale su mi noge kao da sam zarastao u zemlju. Nemoguće je opisati osjećaj logoraša koji stoji u nastupu i čuje ono "ti" ... "ti" ... "ti" u očekivanju da krvnik uperi prst na njega. Tada mi se odjednom smračilo pred očima: moj brat izlazi iz reda. Do groba to neću zaboraviti! Gledao sam ga onako visokog, crvene kose, mršavog i poderanog kako polako korača prema mjestu gdje su već stajali izabranici. Ne znam koliko ih je bilo, nisam više čuo ništa, niti sam znao što se oko mene događa, samo sam osjetio da me neko vuče za ruku. Nastup je bio završen i logoraši su se brzo razilazili. Otišli smo do ciglane i tamo sjeli pod krov gdje smo ostavili stvari, a rečeno je da ćemo tu prenoćiti jer za nas nema mjesta u barakama. Za večeru smo dobili neku juhu od konjske repe koja je strašno smrdila, ali nisam mogao da jedem. To je bilo prvi put da neko od mojih najbližih odlazi u smrt pred mojim očima. Majku i sestru su odveli noću iz Stare Gradiške, ali to nisam vidio, a eto brata mi odvođe pred mojim očima. Od obitelji ostajemo otac i ja, a daljim rođacima je nepoznata sudbina. Te noći nisam spavao, sve mi se komešalo u glavi. Ako ikad sretnem oca da li ću mu ispričati da sam se sastao sa majkom i sestrom. Kako ću mu reći da su brata izveli u nastupu i da sam to vidio?

Jutro, stojimo pred ustaškim stanom i čekamo, a onda stižu desetorica čarkara sa kojima odlazimo na skelu da nas preveze u Gradinu. Jeza me je uhvatila kad sam stupio na skelu jer je na njoj juče prevežen moj brat na likvidaciju, a prije dva-tri mjeseca su moja majka i sestra prešle taj isti put. Bio sam kao oduzet, cijelo tijelo mi je drhtalo i da se nisam uhvatio za ogradu skele, vjerojatno bih pao. Nisam osjetio kad je skela stala, ali sam zato osjetio udarac i glas "mrdni se već", što je bio znak da smo stigli. Išli smo putem kraj Une oko pola sata i stigli do neke kuće, bolje rečeno nekadašnjeg imanja sa dvije zgrade: jedna na sprat je služila za stanovanje, a druga za skladište. Bilo je tu nekoliko ustaša koje su čuvale stoku: krave, konje, svinje, ovce, koze, pa čak i nekoliko magaraca. Nedaleko, možda dva-tri kilometra udaljena od zgrada, bila je šuma, a iza nje visovi Kozare. Ustaški vodnik, koji je bio zapovjednik straže, rekao nam je: "Hranu nećete dobijati, ali zato imate slobodno voća koliko hoćete, a biće i mesa, pa se snadite kako znate. Bježati može ko hoće ali šta ga čeka kad bude uhvaćen, čuli ste od zapovjednika." Nakon dana upoznavanja terena, bili smo već kao pravi stočari, a svaki je imao i konja za jahanje, ali bez sedla kao Indijanci. Kad smo se približavali šumi mogli smo čuti glasove i pjevanje. Tu su bili bjelogardejci koji su služili u njemačkoj vojsci, a postavljeni su za odbranu od eventualnog partizanskog napada. Oni su ubijali stoku koja bi se približila šumi u koju mi nismo smjeli zalaziti. Ne jednom se stoka razbježavala, pa je zaista bilo teškoća da se vrati. Mi smo obično vikali i zviždali, što je pomagalo. Inače niko nije znao koliko ima stoke, niti je koga to interesovalo, a bila je opljačkana iz srpskih sela. Ustaše iz Jasenovca su svakodnevno dolazile i ubijale nešto od stoke i nosile u ustašku kuhinju. Naši stražari su dobijali sjedovanje svakog dana, kuhanu hranu i hljeb, ali su radije jeli svinju ili ovcu koju bi sami izabrali. Oni su ubijali

izabranu stoku, a neko od nas je derao kožu i čistio meso. Koža je morala biti sačuvana, čak i koža od uginule stoke, zatim je dopremana u Jasenovac, a odatle u kožaru.

Kad su stigla kola iz kožare doživio sam ugodno iznenađenje: kočijaš iz kožare je bio Vinkovčanin Jakob Rozencvajg, pa se i on obradovao. Konačno sam saznao da mi je otac dobro, a znam koliko će on biti sretan što sam ja živ. Molim Jakoba da isporuči ocu mnogo pozdrava, pa ako ikako bude moguće, možda ćemo se i vidjeti. Zamolio sam ga da ponese šljive za mog oca, što je on prihvatio sa strahom jer ne zna kako je na prelazu, da li pregledavaju. Toga dana sam mislio da ne postoji ništa na svijetu što bi me više obradovalo od saznanja da mi je otac živ.

Od toga dana sam nestrpljivo očekivao kola iz kožare. Kože su odnošene jednom nedeljno, pa se vrijeme strašno oteglo; svakog dana sam gledao u pravcu Jasenovca u nadi da bi kola mogla doći izvanredno. Noću sam sanjario o sastanku sa ocem. Moje snove su obično prekidalı glasovi iz pravca ceste. Pošto smo mi spavali na spratu nije bilo teško skinuti nekoliko crijepova da bih mogao promatrati okolinu. Noću sam gledao prirodu, pogotovo ako je bila mjesečina kad se moglo vidjeti prilično daleko. Kozara je izgledala kao da je tu kraj nas, ali je za nas bila strašno daleko. Glasovi koji su se čuli noćima dolazili su od logoraša koji su vođeni na likvidaciju. Gotovo svake noći se ponavljala ista slika: muškarci, žene i djeca su marširali u smrt i slali molbene glasove u nebo, ali zar se nekoga tamo ticalo šta se događa u Gradini?

Konačno sam dočekao dan ponovnog sastanka sa Jakobom koji mi je rekao: "Otac ti šalje mnogo pozdrava i brine se za tebe. Ima izgleda da će uspjeti da te dovede u kožaru. Budi strpljiv još malo, pa ako dođe do toga, vjerojatno će te ispitivati gdje si radio i šta si radio u kožarskoj struci. Sve je uređeno tako kao da si radio u Martonovoj kožari kao "štoser", zapamti to." Od tog časa sam jedino mislio kako ću se sastati sa ocem i ostati u njegovoj blizini. Više nisam znao šta je umor, jurio sam sa svojim konjem kao lud, pa sam čak izvodio neke vratolomije, kao u cirkusu. To se ustašama dopadalo i tražile su da pravim sve više tih ludorija pošto im je bilo dosadno, pa ih je to zabavljalo. Ustaše su se tu ponašale izuzetno strpljivo prema nama, što je olakšavalo naš logorski život. Možda je to bilo zato što nije bilo ni mnogo logoraša ni mnogo ustaša, pa nije trebalo pokazivati hrabrost mlateći logoraše do smrti.

Već mjesec dana sam bio u Gradini i navikao se na život u prirodi, dobro upoznao sve drugove i ustaše. Jednom sam čak popravio sat vodniku pa mi je skočila cijena: dobijao sam čitav hljeb svakog dana, pa sam se osjećao kao "sretan logoraš". Onda je jednog jutra stigao ustaša i prozvao Ervina Milera. Kad sam prišao rekao je: "Pokupi svoje stvari i hajde sa mnom u Jasenovac." A stvari su bile deformisana limena porcija, kašika i jastuče koje sam sam napravio od kozje dlake i peškira. Uz put sam pitao čarkara da li zna kuda treba da idem jer nisam bio siguran da me premještaju u kožaru. On mi je odgovorio da ne zna sigurno, ali su mu rekli da me dovede što brže jer kola koja pripadaju kožari kreću iz logora oko podne. Srce mi je tako snažno tuklo da nisam ni osjetio da smo već kraj skele. Stižemo pred ustaški stan, ja ostajem napolju, čarkar ulazi, a onda se pojavljuje pop Majstorović-

Filipović i pita: "Ti si kožar?" Ja odgovaram klimanjem glave jer mi se grlo steglo. "Gdje si radio kao kožar?" Brzo odgovoram: "U Martonovoj kožari u Vinkovcima kao štoser." Dobijam komadić papira sa ustaškim žigom i Majstorovičevim potpisom; na papiru je pisalo "Slobodan izlaz iz Jasenovca!" Naređeno mi je da kraj kapije čekam kola iz kožare. Na kapiji je vratar u uniformi hotelskog portira koji diže i spušta rampu. To je bio Abraham iz Vinkovaca, ali bez svojih zlatnih zuba. Sjećam ga se iz Vinkovaca, imao je trgovinu tekstila i uvijek se smješкао da bi mu se vidjeli zlatni zubi. Sada je bio krezub, a ipak se neprekidno smješкао i šalio sa svakim ko je ulazio ili izlazio. Svakom ko je ulazio rekao bi istu rečenicu koju su nama kazali kad smo došli u novembru 1941. godine: "Gospodo - ulaz slobodan!"

Stigla su kola iz kožare, na njima je Jakob sa majstorom slobodnjakom i poziva me da se popnem, a ja čvrsto držim svoju cedulju. Sjedim na vrećama i prvi put otkako sam u logoru osjećam nešto "drugo", radujem se. Kola prolaze pored prvih kuća u selu Jasenovac, a ja znatiželjno gledam u sve koji prolaze. Dugo sam promatrao jedino logoraše, zaplašene, izgladnjele, bolesne, poderane i ostarjele prije vremena. Gledao sam djecu koja su se igrala na ulicama, djevojke koje su za mene tog časa bile sve ljepotice, žene i ljude koji razgovaraju bez straha od ustaša. Da li ću ja ikad postati slobodan, hoće li se ikad završiti ratovi i međusobna mržnja? Tako razmišljajući stigismo pred kožaru u kojoj je bio završen rad, pa su kožari stajali i gledali, a tada sam ja spazio mog oca! Dižem ruku u znak pozdrava i on mi uzvraća. Čujem Sisijevo naređenje da me niko ne dira nego da najprije prođem "čišćenje". Logorski brijač me prati u zgradu u kojoj su prane kože i tu se svlačim; prvi put nakon dolaska u logor šišam se i brijem na "golo". Uzimaju moje stare pmje i odnose da budu spaljene. Dobio sam sapun i okupao se u bazenu za pranje koža. Uživao sam u vodi želeći da kupanje traje što duže. Tada je došao moj otac i donio mi donji veš (otkako sam u logoru nisam imao gaćice i potkošulju), hlače, košulju i neke sandale. Obukao sam se i uglavnom mi je sve odgovaralo, a onda me je otac zagrlio tako snažno da nisam mogao disati, ali mu to naravno nisam rekao. Onda smo sjeli na prag kraj ulaza u zgradu i počeli razgovarati. On je došao u kožaru krajem 1941, vratio se u Jasenovac na nekoliko dana, pa ponovo u kožaru. Dobro je izgledao, čak mu je i kosa crna bez ijedne sijede vlasi. Ja sam sijed od dana strijeljanja, pa se to sada kad sam ošišan ne primjećuje toliko. Ukratko sam mu ispričao gdje sam bio i šta sam sve proživio, kako sam se sastao sa majkom i sestrom u Staroj Gradiški, lažem da ne znam gdje su sada, možda u Feričancima (ekonomija na kojoj su radile žene). Na to mi otac kaže da su doveli sve žene iz Stare Gradiške i pobili ih u Gradini, što mi je olakšalo da nisam morao ispričati ono što sam ja znao.

Postao sam "štoser" i radio sa iskusnim kožarcem Ignacom Rozencvajgom iz Vinkovaca, koji me je na brzinu naučio štosati bez udaraca po prstima. A ipak sam znao zaostati, pa bi me odjednom nešto raspalilo po prstima. Počeo sam život iz početka, tako mi se bar činilo. Odjednom se nalazim među ljudima, radim prema radnom vremenu i slobodan sam nakon završetka rada. Mogu mirno sjediti u nekom kutu i zanimati se nečim, bez straha da će me ustaša vidjeti.

Jednog dana se pojavio Luburić u pratnji nekoliko oficira, a da bi posjeta bila što dirljivija, tu se našla i Luburićeva majka. Luburić je došao da proba čizme koje su mu pravili u kožari.

On nije imao pravilne noge, jedna mu je bila kraća, pa napraviti čizme za njega bila je zaista umjetnost. U kožari je radio čizmar koji je izrađivao čizme za ustaške oficire i specijalno za Luburića, koji je neprekidno ljubio svoju majku pred nama. Ta Luburićeva egzibicija sa majkom je na mnoge od nas strašno djelovala i izazvala tugu. Ne znam da li su svi logoraši govorili o tome, ali oni s kojima sam bio u vezi bili su veoma pogođeni. Mislio sam na moju majku, pa noću nisam mogao oka sklopiti, čak sam počeo pisati majci pisma koja nisu imala kuda otići, a pisao sam na listovima knjiga koje sam krao u ustaškom stanu u selu Jasenovac kad sam nedeljom išao da čistim zgradu. Šta je mislio ustaški pop Majstorović-Filipović kad je klao nevine žrtve, da li je uopće mislio na Boga? Vraćao se iz Gradine nakon klanja u mantiji zamrljanoj krvlju i sa bodežom umjesto krsta. Nijedan od svetaca se nije pojavio i uhvatio Majstorovićevu ruku da spriječi klanje!

Jedan od značajnih rezultata discipline i načina života u kožari bio je odnos među logorašima. Svaka grupa je tražila mjesto tamo gdje radi neko od članova grupe. Ja sam pripadao četvorki u kojoj je bio i moj otac; ujedno sam bio i ekonom, pa sam se brinuo i za kuhanje. Nedaleko od nas je bila "šefova" grupa sastavljena od trojice Vinkovčana: jedan je bio vlasnik velike tvornice koža, a dva brata su godinama bila radnici u toj kožari. I moja grupa je bila vinkovačka, moj otac, ja i dva Slovenca koji su radili u šefovoj kožari. Naše dvije grupe su bile blizu, pa je i "brener" upotrebljavan zajednički. Dugo sam skupljao brašno dok se konačno nije našlo dovoljno da se mogu skuhati noklice. Napravio sam noklice, stavio poklopac i otišao u red za večeru. Kad sam se vratio sa večerom, obe grupe su čekale moje noklice, ali ja nisam mogao izvaditi poklopac. Skinuo sam lonac sa "brenera" i kako je bio vruć spustio sam ga suviše naglo, poklopac je odskočio, udario me u glavu, skinuo komad kože sa kosom, a noklice se zalijepile za moje lice. Na sreću nisam ništa dotakao rukama. Otac je nešto vikao, a zatim sam osjetio da mi neko gura glavu u amper sa vodom i tako nekoliko puta, dok tijesto nije otpalo sa lica. Kožara je imala svog liječnika, ali on nije imao lijekova, ničega što bi mi umirilo bolove. Nisam ništa vidio kao da sam slijep. Liječnik mi je dao da popijem neku tekućinu, nešto ljuto, pun lončić. Potom sam zaspao i probudio se sutradan u podne, a ispostavilo se da mi je liječnik dao čist špirituz da bih zaspao. Jedna stvar mi je bila jasna: ako ostanem slijep nemam više šta da tražim u životu. Liječnik mi je rekao da moram biti strpljiv i čekati da se skrama na licu smekša i počne ljuštiti. Nakon nedelju dana, jednog jutra osjetio sam da ima više svjetla nego dotad. Ustao sam, prišao prozoru i osjetio sunčano svjetlo. Nisam slijep! Nije trebalo mnogo pa da se ubijem. U laboratoriji su držali strihnin za uništavanje pacova, a ja nisam želio da me odvedu u "bolnicu". Naime, zapovjednik logora, ustaški poručnik, je naredio da u koliko ne ozdravim treba me odvesti u glavni logor, drugim riječima na smaknuće.

Teško je opisati kako sam izgledao; lice mi je bilo smeđe kao da sam pečen u remi. Prepao sam se kad sam se prvi put nakon nesreće vidio na komadiću ogledala. Otprilike nakon dvije nedelje spala mi je skrama sa lica koje je poprimilo neku blijedocrvenu boju, ali nisam više izgledao kao strašilo. Sve dok sam se oporavljao uživao sam protekciju: gotovo mjesec dana sam radio unutar kožare da me sunce ne bi pozlijedilo. Rezultat je bio da mi je lice

postalo kao u novorođenčeta, kosa mi ponovo narasla i nije ostao nikakav trag od opekotina.

Iza štale je bio prostor koji je služio za gomilanje kostiju i glava stoke, što je donošeno zajedno sa kožama. Obično su se tu skupljale sve Jasenovačke mačke jer je za njih uvijek bilo dovoljno hrane. Međutim, nije bilo baš mnogo mačaka pa je neko zaključio da ih kogod jede, a jedino su se mogle vidjeti kod kožare. Jednog dana kada se nije radilo zbog nekog praznika, posmatrao sam sa nekoliko logoraša kako dvije mačke vješto gule i najmanji komadić mesa sa tih kostiju i glava. Tada sam pomislio da bismo i mi mogli jesti mačije meso jer Italijani ih jedu kao poslasticu. Što mislio, to i učinio! Mačku nije lako uhvatiti, pogotovo ne ove što nisu vezane za kuću koja se brine za njih. Gledao sam kako logoraš pravi zamku od kutije i žice da bi hvatao ogromne pacove koji su se motali po kožari. Noću se čulo cičanje pacova pod zemljom, imali su svoje kanale pa se moglo čuti kamo vode ti putevi. Velike pacove je električar osuđivao na smrt strujom, a hemičar ih preparirao formalinom i postavljao na flaše sa hemikalijama. Jednog dana je sinula ideja lovcu pacova, pa uhvatio prilično velikog, zavezao mu oko vrata zvonce i pustio ga. Oko dvije nedelje smo slušali ciku pacova pod zemljom, jure na sve strane a "zvonar" za njima. Konačno se sve umirilo, nije se više čuo "zvonar", pa je izgledalo da su se pacovi bar za izvjesno vrijeme razbježali. Pošto su klopke ostale slobodne uzeo sam jednu i postavio kraj gomile kostiju. Bila su potrebna dva dana da se mačka uhvati. Nastojao sam da prikrijem lovinu, pa sam iza štale izvršio sve pripreme, očistio, isjekao na komade, zamotao u krpu i odnio u svoj kut u kožari. Tu sam posolio, nasuo malo vode i odnio u odjeljenje za sušenje koža. Na sreću, tu je radio moj otac. Koža je sušena toplim zrakom koji je strujao kroz prilično široke cijevi, a na svaka 3-4 metra je bio uređaj za kontrolu kako bi se u slučaju potrebe mogla osloboditi suvišna toplota. Postavio sam lonac u jedan od tih uređaja u namjeri da ga ostavim do večere. Nije bilo opasnosti da će meso izgoriti, moglo se jedino osušiti. Nisam bio siguran da će moja "kompanija" biti oduševljena pečenicom. Došlo je vrijeme za večeru, pa sam nakon podjele otišao po lonac; meso je dobro izgledalo. Izvadio sam ga iz lonca, stavio na tanjure i počeo jesti, u početku sa snebivanjem, a nakon probe lizao sam prste. Moji drugari su se ustručavali, gledajući da neko od njih počne jesti. Svi su probali komadić, pa sa "nisam gladan" ostalo je meni da završim gozbu.

Moj posao je bio "štoseraj", rad koji je iziskivao i znanje i brzinu. U odjeljenju gdje sam radio nalazila se polica na kojoj je stajao sav pribor za jelo, a preko puta nje bio je veliki stol sa betonskom pločom na kojem se vršilo štosanje kože. Moj partner je bio vješt i snažan kožar koji je godinama radio taj posao i nije mu pričinjavo teškoće. Meni je taj posao razvio tijelo i mišice i relativno brzo sam naučio "štosati". Bilo je opasno pogriješiti jer se dobijao udarac po prstima, pa sam u početku imao natečene prste ali mi se čini da je moj "učitelj" to činio hotimično da bih što brže naučio štosati. Između stola i zida sa strane bio je slobodan prostor širok otprilike metar, dovoljan da se iskoristi za sjedenje. Često sam u slobodno vrijeme boravio u tom kutu da bih pripremio nešto za dodatak večeri. Između stola i police kraj suprotnog zida postavljeni su nogari na kojima su visjele kože spremne za štosanje ili već gotove. Jednog dana pripremajući se za večeru čuo sam korake koji su se zaustavili

kraj police. Bilo mi je čudno da neko stoji kraj police ne dajući glasa od sebe, pa sam se digao i vidio logoraša kako brzo jede komad hljeba. Samo sam mu se osmijehnuo i nastavio svoj poslao. Nakon jednog sata pozvan sam u kancelariju kod Sisija, koji je inače znao pozivati jednog ili nekoliko logoraša da bi razgovarao sa njima, ili ih nečim počastio. Pozdravio sam kad sam ušao u kancelariju, ali nisam dobio otpozdrav. Ubrzo je ušao i moj otac, pa sam odmah shvatio da nešto nije u redu. Sisi počinje da mi predikuje: "... i neću trpiti da logoraš krade od logoraša, a pogotovo ne hranu. Zato sam odlučio da te pošaljem u Jasenovac, pa tamo kradi koliko hoćeš!" Tog časa sam želio da se zemlja otvori i da me proguta; pokušao sam se braniti ali bezuspješno. Bila su u pitanju dva brata sa kojima je Sisi želio ostati u dobrim odnosima i vjerovao je njima. Mlađi brat je pojeo dio hrane starijeg brata i rekao da sam ja ukrao, a brat mu je vjerovao. Sisi je tražio da priznam, pa će me ostaviti u kožari, ali na drugom poslu. Strašno me je bolilo što mi se ne vjeruje, a uz to me je bila sramota pred ocem. Okrenuo sam se prema ocu i prvi put u životu sam se kleo onim što mi je najsvetije, (pokojnom) majkom, bratom i sestrom.

Nisam prebačen u glavni logor, ali sam dobio kaznu: godinu dana sam bio "latrinaš". Ne sjećam se točno, ali mislim da sam svake dvije nedelje morao čistiti zahode. Pomirio sam se sa sudbinom jer mi je bilo najvažnije da ostanem sa ocem. Otac mi je kasnije ispričao šta se događalo u kancelariji nakon mog izlaska. Sisi je rekao da mi vjeruje, ali nije u mogućnosti da uvjeri starijeg brata da je mlađi učinio lopovluk i natovarao na mene bojeći se starijeg brata. Kad je mlađi brat pušten na slobodu pozvao me je Sisi na kolač i čaj. I otac je bio pozvan, pa sam konačno u njegovom prisustvu bio rehabilitiran. Sisi mi je tada rekao da mi je vjerovao od prvog trenutka, ali da je morao učiniti ono što je učinio.

Kožara je noću bila tiha, a jedini glasovi koji su se mogli čuti bilo je rzanje dvaju konja u štali, ili cicanje slijepih miševa. Jedne noći su tišinu prekinuli neki čudni glasovi iz pravca prve zgrade, kraj samog ulaza, a zatim su se čuli užurbani koraci. S obzirom na to da je zgrada bila sagrađena od drveta, koraci su odjekivali prilično jako. U zgradi na tavanu spavali su katolici, pravoslavci i muslimani. To je trajalo otprilike jedan sat, pa je razumljivo da smo mi Jevreji u drugoj zgradi bili veoma napeti. Šta se događa u prvoj zgradi, zar je moguće da je došlo vrijeme likvidacije, pa su na redu najprije oni iz prve zgrade? A možda su ustaše odlučile da opljačkaju kožaru koja je tada bila puna prerađene kože i gotove robe: cipela, čizama, rukavica, što je bio pravi kapital. U sobi u kojoj sam spavao, pojedini logoraši su sakrivali razne stvari pod slamarice, pod krevet, ili bacali kroz prozor. Ja sam u slamaricu gurnuo bodež koji sam lično napravio, ali tako da ga mogu brzo izvući ukoliko zatreba. Konačno je u zgradu ušlo dvadesetak ustaških oficira koji su se raspodijelili po sobama i počeli tražiti civilnu odjeću i obuću. Pregledali su sve kufere i vreće sa stvarima logoraša i uzeli sve što su smatrali za vrijedno. U kožari je vladao red, pa je svaki logoraš čuvao svoje stvari, odijela su visila iznad ležaja, a očišćene cipele su bile pod krevetom. Ustašama je sve trebalo, a kasnije sam doznao da su preobučeni u civile špijunirali po raznim mjestima u Hrvatskoj, pronalazili saradnike partizana i deportovali ih u Jasenovac. Uglavnom su svi logoraši kožare ostali bez odjeće i obuće koja je imala vrijednost, ali je

svakako bolje izgubiti stvari nego život. Sutradan su se logoraši međusobno obavještavali šta je kome uzeto; meni nisu uzeli ništa jer ništa nisam ni imao.

Kako se osjeća logoraš nakon gubitka nekoga od bližih i daljih rođaka, braće i sestara, drugova? Prvo osjećanje u vezi sa pobijenim drugovima iz Vinkovaca, bilo je praćeno bijesom i plačem, bijesom zbog nemoći da učinim bilo šta, a plačem zbog gubitka cijele jedne generacije. Svojim rukama sam kopao grob drugovima sa kojima sam odrastao i koje sam volio. Kopajući grobove mmljao sam nešto slično oproštaju i obećanju da ih neću zaboraviti dok sam živ, a nisam mogao znati koliko ću i sam uspjeti da preživim u ovom paklu. Uvjeti života u Jasenovcu nisu dozvoljavali logorašu da razmišlja na duže vrijeme jer se stanje mijenjalo svakog časa, pa se događalo da nestane neko od bližih s kim si još jutros pio toplu vodu. Trebalo je mnogo volje i snage da se čovjek u logorašu održi u normalnom stanju i da se ne pretvori u preplašenu životinju bez osjećanja. Logoraši vremenom tako otvrdnu da ne mogu pustiti suzu za svojim najbližima, sinom, ocem, bratom, drugom. Svak je nosio svoj bol, sve se skupljalo u malom kutku mozga koji je određen u tu svrhu. Osjećao sam se mnogo stariji, razmišljao ne kao 17-godišnjaci, nego kao odrastao čovjek. Kao da sam već prošao sve što čovjek u životu treba da prođe i sad čeka kraj. Nisam se bojao smrti, vidio sam je već stotine puta, a stajao sam pred čoporom ustaša koje su bez ikakvih osjećanja pucale u ljude.

Na povratku u Jasenovac u julu 1942, u krugu logora sam sreo Zlatu Švarc i Rifku Hercog, koje su bile jedine ženske osobe u tom dijelu logora. Bile su iz Vinkovaca, djevojke lijepe i mlade, koje su pripadale mojoj omladinskoj grupi. Iznenadile su se kad su me vidjele jer su čule da niko iz Vinkovaca nije ostao živ. Na brzinu su mi rekle da su dovedene prije nedelju dana i da im u baraci ništa ne manjka. Zabranjeno im je razgovarati sa bilo kim i mole me da se udaljim za moje dobro. Jedino sam mogao pretpostaviti šta one ovdje rade. I zaista, nakon kratkog vremena kad sam prebačen iz Gradine u kožaru doznao sam od Jakoba Rozencvajga da su Zlata i Rifka likvidirane pošto su ih ustaše iskoristile za svoje sramne potrebe. Kakav bijedni kraj, ali nisu bile jedine; dovodili su poslije njih još mnogo djevojaka u istu svrhu, a završile su život na isti način.

Vidio sam žrtve sa odsječnim ušima i nisam mogao shvatiti zbog čega je ustašama bilo potrebno i to zvjerstvo. Zar nije dovoljno što su ih pobili, nego moraju i unakaziti žrtvu? Naime, ustaše su se hvalile kako su u "borbama" na Kozari pobile ogroman broj partizana, a za dokaz su pokazivale odsječene uši, kao da je bilo teško nakupiti na stotine, pa i na hiljade ušiju da bi se mogli hvaliti koliko su "partizana pobili".

Danas nakon 37 godina kako se završio rat mora se dodati da su u Jasenovcu izuzev slučajnih pojedinaca pobijeni svi Cigani, svi Jevreji, ogroman broj Srba i nemali broj naprednih Hrvata... Poigravati se s brojem žrtava je gnusno... Bio sam u komisiji u vezi sa logorom Jasenovac u septembru 1945, kad smo posjetili bivši logor. Komisija je bila sastavljena od tri člana, a njoj su bila priključena trojica bivših logoraša. Komisija je došla iz Beograda i, koliko se sjećam, poslala ju je vlada, a zvala se "Odeljenje za dokumentaciju". Ja sam bio jedini koji je u logoru boravio od početka do kraja, odnosno do bijega u aprilu

1945. godine. Pokazao sam sva mjesta u logoru gdje su bile masovne grobnice, što nije bilo teško vidjeti jer je trebalo skinuti tanak sloj zemlje da bi se naišlo na leševe. Mjesta su označena na specijalnoj karti koju je donijela komisija. Pošto je bilo kišno vrijeme, a nismo imali prevozno sredstvo, na karti sam označio grobnice u Kraplju, Ušticama i Gradini. U ljeto 1946. posjetio sam ponovo Jasenovac u pratnji Štefe Martinovskog (bio je godinu dana u Jasenovcu), ali ovog puta smo kolima obišli i Gradinu. Sva mjesta gdje su se nalazile masovne grobnice bila su ulegnuta, pa smo počeli kopati rukama da bismo se uvjerali da se ne varamo. Sa malo truda došli smo do kostiju, jeza nas je uhvatila, pa smo ponovo zatrpali. Debelom granom smo obilježili mjesta i naznačili ih na karti s namjerom da na povratku u Vinkovce pošaljemo podatke komisiji u Beograd. Izvještaj sam poslao odmah po povratku i naveo da stojim na raspolaganju komisiji kada god to zatraži. Nisam dobio odgovor, niti je komisija ikad ponovo otišla u bivši logor Jasenovac.

Danas kad razmišljam o svemu tome nije mi jasno gdje su nestale sve karte i podaci, prikupljeni prije 37 godina. Šta je komisija uopće učinila sa svim tim dokumentima? Neko bi trebalo da odgovara za njihov nestanak. Zašto se čekalo toliko dugo da bi se pronašli novi grobovi. Možda je neko učinio uslugu istraživačima arheolozima da bi imali čime da se bave u budućnosti, ali ostaje pitanje da li bi tada iko znao nešto o "nekome logoru koji se zvao Jasenovac" u kojem je čovjek bio nula, a ustaša odlučivao: život ili smrt! I ponovo u ime svih mojih drugova koji su našli smrt u zemaljskom paklu, u ime majki i otaca, braće i sestara, svih vjera i narodnosti koji su boravili u tom paklu ne dopustite da budu zaboravljeni.

Ležao sam na svom ležaju i razmišljao. Već dvije godine sam se nalazio u ovom logoru, postao sam ozbiljniji i stariji više nego što bi se očekivalo od mojih godina. Sutra mi je 19. rođendan, a osjećam se kao da sam najmanje 30-godišnjak. I kosa mi je još sijeda od one strašne noći strijeljanja, ali se pokazuju i pramenovi crne kose. O čemu sve nisam razmišljao? Sjetio sam se ribarevog sina Fabijana (zaboravio sam prezime), porijeklom Nijemca, koji je sa mnom išao u školu. Bili smo prijatelji, iako je to teško objasniti: ja Jevrej, a on Švabo. Odlazili smo jedan kod drugog da zajedno učimo. Bilo je to 1938, kad mi je jednog dana rekao da će mi pokazati nešto, ali da to moram čuvati u tajnosti. Pošto njegovi roditelji odlaze u Novo Selo u posjete bićemo sami, te da dođem kod njega u 8 sati uveče. U zakazano vrijeme zakucao sam i tada čuo na njemačkom "Herein"! Začudio sam se zašto mi se Fabijan obraća na njemačkom. Ulazim i zastajem na pragu zaprepašten: preda mnom stoji drugi Fabijan, odjeven u hitlerjugendsku uniformu, koju sam samo jednom vidio na slici, na nogama čizme, hakenkroj na rukavu, pozdravlja me uzdignutom rukom sa "Heil Hitler!" Ostao sam bez riječi izvjesno vrijeme, a potom ga zapitao šta to treba da znači. Ponudio mi je da sjednem, pa će mi sve objasniti. "Hitler je genije, on će riješiti sve probleme svijeta, pa i problem Jevreja. Nemaš se čega plašiti, mi smo prijatelji, pa kad dođe Hitler branićemo Jevreje od njihovih neprijatelja." Pitao sam se da li je to predstava koju ovdje izvodi Fabijan, ili zaista preda mnom stoji "moj prijatelj" hitlerovac koji vjeruje da će Hitler spasiti Jevreje od neprijatelja. Zar je moguće da su mu to utvili u glavu u Kulturbundu, ili je posve neuračunljiv? Okrenuo sam se i otišao, ne obazirući se na njegov poziv da ostanem. Zar sam zaista bio toliko naivan da povjerujem kako je naše prijateljstvo iskreno?

Otišao sam kući, ali tog dana nisam roditeljima ništa rekao, čekajući pogodniju priliku. U školi sam nastojao da ne gledam u pravcu njegove klupe, a iskreno govoreći počeo sam ga se plašiti. Jedno sam znao da više ne možemo biti prijatelji i da mu moram to reći. Na velikom odmoru izašao sam kao obično u dvorište i sjeo na klupu kraj Edite. Počeo sam joj pričati šta mi se dogodilo jer sam smatrao da sam oslobođen "časne riječi", a Edita je kao Jevrejka mogla razumjeti svu ozbiljnost slučaja. Onda je prišao Fabijan i zatražio da razgovaramo nasamo. Editu sam zamolio da ostane na klupi, jer ću se ubrzo vratiti. Fabijan je zbunjen, ne zna kako da počne, a zatim odlučuje: "Ja sam član Hitlerjugenda, a moji roditelji su u Kulturbundu, ali ne bi trebalo da se ljutiš na mene zbog toga. Mi smo prijatelji i rekao sam ti da ćemo se brinuti za Jevreje." Odgovorio sam: "Fabijane, bili smo prijatelji, ali tome je došao kraj. Ne mogu biti prijatelj s tobom nakon svega što sam vidio i čuo od tebe. Zaboravi me." Vratio sam se Editi i ispričao sam joj sve. To je bio moj prvi susret sa "Hitlerovim predstavnikom" a imao sam samo 14 godina.

Hitler se zaista "brinuo za Jevreje", pa sam se pitao gdje je sada Fabijan da mi odgovori kako se to oni brinu o Jevrejima i brane ih od neprijatelja.

Sa ulice se čula galama; to su se ustaše napile, pa lunjaju po selu koje nije bilo osvijetljeno noću, što je pijancima predstavljalo problem. Onda se sve umirilo, ali je potom iz daljine počela dopirati neka tutnjava. Svi se pridižu na ležajevima, zatim se otvara prozor i glave se približavaju da bi se čulo što bolje. Onda se sve jače čuje i ubrzo postaje jasno da su to avioni. Osjeća se napetost među logorašima i nastaju i komentari. Zatim se čuje veoma jako hučanje mnogih aviona, stotinu, dvije stotine, a možda i više, toliko potmulo i teško da se nije moglo odrediti ni odakle dolaze ni kuda lete. Ali nama je bilo najvažnije da idu protiv fašizma. Nastala je neka psihoza koju je teško objasniti. Niko više nije zaspao, a pošto je to bila noć između subote i nedelje, pred nama je dan odmora, pa se moglo i ne spavati. Sutradan u nedelju, logoraši su sjedili pred kožarom i promatrali seljake i ustaše, pokušavajući da po njihovim licima odgonetnu šta se dogodilo te noći. Toliko smo očekivali nešto ohrabrujuće u nadi da će se taj grozni rat već jednom završiti. Kako je moguće da Hitlerova vojska napreduje bez smetnje prema istoku? Zar je Rusija toliko slaba da nije kadra da se odupre i potuče Nijemce? Neko je donio vijest da su Nijemci pred Moskvom, da osvajaju Staljingrad i ne znam koji još veliki grad u Rusiji, ali su logoraši bili uvjereni da se približava kraj unatoč tim strašnim vijestima. Čak se neko usudio da tvrdi kako je to ruska taktika.

Niko nije znao šta se u svijetu događa jer ustaški oficiri nisu ostavljali novine u svojoj sobi. Prve novine koje su stigle u kožaru ukrao je jedan logoraš u ustaškom stanu u selu Jasenovac kad smo čistili zgradu. Novine su bile stare četiri dana, ali za nas je sve bila novost jer smo bili izolirani. Predane su logorašu koji je važio za "stručnjaka" u vezi sa politikom, pa ih je on "proučio" i uništio, a zatim prenio dalje ono što je pročitao. Tu su uglavnom bile političke vijesti i izvještaji sa fronta, prema kojima je Rajh pobjeđivao na svim frontovima, kao i protiv partizana. Bombardovane su pozicije koje su partizani "privremeno držali u svojim rukama", pobijeno je toliko i toliko odmetnika, Kozara je očišćena, strijeljano je toliko i toliko partizanskih saradnika. Inače gotovo svake noći ista pojava, logoraši kraj

otvorenih prozora čekaju buku aviona koja se čuje u isto vrijeme (oko 23 sata), a nama se čini da je svaki put jača, pa nas obuzima radost.

I tako je to potrajalo prilično dugo, bar za naše pojmove, a onda se počelo govoriti o nekakvoj invaziji. Spominjana je Sicilija, pa je to bio melem za dušu logorašima koji su svaku vijest o napredovanju, pa makar to bio i prizvod nečije bujne mašte, primali kao posve razumljivu stvar. Vijesti su stizale sa velikim zakašnjenjem, uglavnom preko kočijaša koji je svaki dan vozio kola u glavni logor. On je nešto čuo od nekoga, te pola zaboravio, pa dok bi se sjetio toga prošlo bi nedelju dana, a možda i više. Onda je svak na svoj način tumačio događaje, pa je neko konstatovao da se Đerek (ustaški poručnik, zapovjednik logora kožare) ponaša drugačije kad su vijesti sa fronta loše po Nijemace. Postajao je mekši, nije galamio, a ponekom je davao i cigaretu. Đerek je bio nepismen, ali je kupovao novine pa mu ih je čitao neki od ustaša. Pošto je želio i da mu se sve protumači, a ne samo čita otišao bi kod Sisija (odgovornog logoraša za kožaru) koji je morao da se zakune da to neće nikom pričati. Od tada smo gotovo svaki dan imali svježije vijesti, mada iz ustaških novina, ali ipak.

Nas dvadesetak kožaraca, mladih i snažnih pred zimu smo odlazili u šumu nedaleko od Dubice na sječu drva potrebnih za sušenje koža. Odlazili smo rano sa dvojica kola i nosili hranu da bismo mogli raditi do kasno uveče. Nakon dva dana sječe dogodilo se nešto vrlo ohrabrujuće: dva aviona su se iznenada pojavila i bacila nekoliko bombi na željezničku stanicu u Dubici. Nisu uopće izgledali kao ratni avioni, bili su mali sa jednim pilotom koji se jasno mogao vidjeti, a ipak su bacali bombe. Ustaše su se derale da se sakrijemo u šumi i od njih smo saznali da su to "Ivica i Marica", partizanski avioni koji su počeli gađati željezničke stanice i mostove, a vjeruje se da dolaze sa Kozare. "Ivica i Marica" su se pojavljivali gotovo svakog dana na drugom mjestu, ali sve u našoj okolini, što je prouzrokovalo izostanak paketa mjesec dana. Tračnice su bile uništene, vozovi nisu mogli saobraćati, ali je nama bilo drago jer smo imali rezerve hrane za vanredne slučajeve, pa smo bili spremni i na dugovremeno neprimanje paketa. Jednog dana su "Ivica i Marica" napali kompoziciju vagona natovarenih belgijskim konjima koje su Nijemci povlačili iz Grčke na Istočni front. Ala je tu bilo mesa! Dva vagona su bila pogodena i stradalo je osam konja. Kožari je uveče naredeno da odmah pošalje nekoliko vještih kožaraca i kola, a u kožari je zavladala psihoza pobjede. Kožarci su se vratili pred svanuće i dovezli puna kola koža i mesa. Uz Đerekovo odobrenje je nasred dvorišta zapaljena vatra i svak je mogao da uzme koliko hoće mesa da ga peče ili kuha. Poslije tako dugo vremena dozvolio sam sebi da se najedem preko mjere, prosto da se nažderem, ali mi se nije ništa dogodilo osim što sam se naduo. Kuhari su se pobrinuli da ostane mesa bar za još dva dana pa su zahvaljujući "Ivici i Marici" pravili ukusnu hranu.

Šustera su pustili na slobodu! Bio je Hrvat, Zagrepčanin, a zašto je bio u logoru nije niko znao. Dolazio je često po kože jer je bio lični Luburićev šuster. Imao je na glavi ustašku kapu a nas je to plašilo. Jedino je Sisi sa njim razgovarao kad je dolazio. Šta su razgovarali niko nije znao. Uglavnom, svi su ga gledali sa zavišću, otišao čovjek na slobodu! Pustili su i Vahida Bukurevića, mislim da je bio negdje iz okoline Sarajeva. Koliko se sjećam imao je

15-16 godina, ali se nije družio ni sa kim i stalno je bio sa starijim bratom Zahidom. Zatim su pustili Dušana (na sjećam se prezimena) koji je lijepo pjevao narodne pjesme i svirao tamburu. Bio je nešto kao kancelarijski podvornik, čistio je kancelariju, brinuo se oko Sisija, pomagao hemičaru De Maji i šta sve nije radio. Ponekad su ga ustaše odvodile da zabavlja oficire na njihovim pijankama. Kad mu je rečeno da se spremi jer je pušten na slobodu nije vjerovao, plakao je kao dijete, zar njega Srbina puštaju na slobodu? Ubeđivali su ga da ne treba da se plaši, ide na slobodu. I otišao je, samo niko nije znao da li na slobodu ili u Gradinu, pošto nisam više nikad čuo za njega. Kožara je ostala u nekom stanju neizvjesnosti poslije Dušanovog "puštanja" i trebalo je dugo vremena da se smirimo. U stvari, niko nije vjerovao da je Dušan na slobodi, mada su ustaše tvrdile da je Dušan već kod svoje žene, ali ko da vjeruje ustašama.

Ponovo sam određen da zamijenim jednog logoraša na skeli Jasenovac-Uštica jer se on razbolio. Volio sam da radim na skeli jer sam tako ponekad dolazio u kontakt sa seljacima, pa sam mogao čuti razne vijesti. Seljanke su bile slobodnije od seljaka koji su se bojali da govore sa logorašem. Čak sam ponekad dobijao parče sira, komadić lepinje, jabuku ili šljivu, ono što se moglo gurnuti u džep da niko ne vidi. Pošto sam već dva puta zamjenjivao na skeli poznavao sam i posao i Uštičane, koji su me čak zvali po imenu. Na skeli su radila dva Srbina i dva Jevrejina, koji su bili prisni i nastojali pomoći jedni drugima. Jedan logoraš je bio zadužen za čistoću kućice u kojoj su boravile ustaše. Mi smo dobijali istu hranu kao i ustaše, s tim što su doručak i večera bili otpaci onog što je ostalo od ručka. Dvojica logoraša su neprekidno morala biti na skeli, jedinom prelazu između Jasenovca i Uštica. Jednog dana se na jasenovačkoj strani pojavio civil i povikao da odmah dođemo po njega. Zapovjednik straže ustaški vodnik nije dozvolio da skela radi jednog civila ide na drugu stranu: "Neka čeka dok se još neko pojavi." Sa one strane se čula dreka, ali se ništa nije moglo razumjeti. Prošao je otprilike jedan sat kad su se na drugoj strani pojavila kola, pa je vodnik naredio da skela krene. Kad smo stigli iskočio sam da vežem skelu, a onda sam se prenerazio kad sam vidio ko čeka prevoz: lično Tolj, vinkovački šef policije, poznat po sadističkom ponašanju. Ja sam ga slabo poznavao jer sam otišao u novembru 1941, ali su oni koji su došli poslije mene znali mnogo više. Šta on radi u Jasenovcu? Ustaški vodnik ga nije poznavao, a izgleda da mu nije ni bilo važno ko stoji pred njim. Tolj urla na vodnika: "Mazgove, znaš li ti tko sam ja?" Vodniku nije mnogo trebalo, pa mu je drsko odgovorio: "Znam ja tko si ti, običan magarac!" Tako su cijelim putem napadali jedan drugog, pa je izgledalo da će se fizički razračunati. Ja sam uživao što se našao neko da se usudi raspravljati sa Toljom koji je neprekidno prijetio vodniku, a vodnik ponavljao da on "zviždi na prijetnje". Ispostavilo se da je došao da posjeti svog starog prijatelja, potpukovnika, zapovjednika ustaškog puka u Ušticama. Tolj se vratio otprilike nakon dva sata, upravo kad je skela trebalo da krene, i sve vrijeme je ćutke posmatrao kako nas dvojica logoraša vučemo skelu. Odahnuo sam kad je sišao na drugoj strani, a vodniku nisam rekao da ga poznajem, nego sam se usudio reći da je premalo toga rekao tom bezobraznom civilu.

Nakon toga sam bio jedan dan u kožari na specijalnom odmoru; naime, vodnik je imao džepni sat koji nije dugo radio, pa mi je dao dan da ga pokušam popraviti. U kožari sam

pričao događaj sa Toljmom na radost svih Vinkovčana što se neko usudio suprotstaviti tom gadu. Neprekidno sam morao pričati svakom posebno, pa sam počeo dodavati i ono što se uopće nije dogodilo, ali sam ubrzo prestao da to činim. Najviše se raspitivao kožar Anton Zrimšek, Slovenac, jer je bio Toljeva žrtva, pa mu je bio važan svaki detalj. Zrimšek je radio u Martonovoj kožari u Vinkovcima, bio je ljevičarski nastrojen, a u logor je stigao zato što je dao prilog za "Crvenu pomoć". S njim je deportovan i Slovenac Rogelj, također zbog priloga za "Crvenu pomoć", a Tolj im je bio suditelj.

Popravio sam vodnikov sat i sutradan se vratio na skelu, a također i bolesni logoraši ali je još bio suviše slab da bi mogao obavljati sve poslove. Bio je na svoju sreću bolestan svega nedelju dana, pošto ustaše nisu trpjele bolesne logoraše. Ostao sam još nedelju dana na skeli, a vodnik se ponašao prema meni drugačije jer je bio zadovoljan popravljenim satom, pa sam dobio kutiju sa sto cigareta i komad slanine. Nisam pipnuo ni slaninu ni cigarete da bih mogao svojoj zajednici donijeti netaknuto i da podijelimo kao što su oni meni ostavljali dio hrane.

Završio sam posao na skeli i vratio se u kožaru. Drago mi je što sam se vratio, ali ne zbog teškog fizičkog napora, nego zato što ovdje imam sa kim da razgovaram i što su odnosi među drugovima prisniji. Istina, ne mogu se potužiti na logoraše skeledžije da njihov odnos nije bio korektan, dapače je bio prisnan, ali bilo je trenutaka kad sam osjećao neko nepovjerenje među njima. Dva Srbina i dva Jevrejina su zajedno radila već dvije godine, pomagali su jedni drugima, dijelili hranu, ali se ipak osjećalo nešto što je teško objasniti, nešto kao strah da će neko pokušati da bježi i time dovesti ostale u opasnost. Nijedan skeledžija nije nikad pominjao, bar dok sam ja bio sa njima, namjeru da bježi, ali kao da je ipak svaki od njih mislio da drugi priprema nešto. To sam osjetio kad god bi jedan od nas sa dozvolom ustaša išao na Unu da peca, jer bi jedan stalno dozivao onoga koji peca, kako bi bio siguran da je na mjestu. Međutim, ubrzo nakon mog odlaska sa skele dogodila se velika tragedija. Naime, jedan skeledžija je pripremao bijeg, a drugi ga je uhodio. Onaj koji je namjeravao da bježi pripremio je paket sa hranom i dvije ručne granate, pa to sakrio u grm nedaleko od čamca koji je pripadao skeli i uglavnom služio za pecanje. Drugi skeledžija se strašno prepao budući da u slučaju bijega jednog, ostali plaćaju svojim životima. Stoga je sve ispričao vodniku, koji je naredio da se postavi zasjeda. Skeledžija je ubijen čim se približio grmu, a drugi je u strahu od logoraša zbog izdaje ukrao granatu i ubio se. Ostala dvojica skeledžija su vraćena u logor Jasenovac a na skelu dovedena četvorica novih.

Svi logoraši u kožari su učestvovali u carinjenju 30 posto od paketa tako da bi i oni koji ne dobijaju pakete, ili ih dobijaju vrlo rijetko dobili najmanje 3 kg hrane od svake pošiljke. U tome jedino nisu učestvovala dvojica logoraša, otac i njegov sin. Obojica su radila na soljenju kože i čuvanju od kvarenja, u drvenoj zgradi kraj štale gdje su imali svoju "privatnu kuhinju", svoje skladište rezervne hrane. Kad bi uzeli obrok sa kazana odlazili bi u svoju "rezidenciju" i tamo jeli uz dodatak hrane koju su imali u spremištu. Sve se to nalazilo u ogromnom sanduku, dobro okovanom, zaključanom sa dva katanca. U to vrijeme su "Ivica i Marica" bili veoma aktivni, pa su vozovi sve češće izostajali, a mi trošili rezervnu hranu. Onda je jednog dana neko predložio da se izvrši provala u skladište oca i sina. Predloženo

je primljeno, ali kako to izvesti a da sumnja ne padne na logoraše i kako preći razmak između zgrade i skladišta da straža sa izvidnice iza logora ne primijeti. Izvidnica je bila postavljena tako da se sa nje vidio cijeli logor sa dvorištem i dio prve zgrade, uz to se poslije devet sati uveče nije niko smio naći u krugu logora. Konačno je plan napravljen tako da dvojica logoraša uveče u pola devet obiju katance sa sanduka, a ujutro u 4 sata (ustajanje je bilo u 5 sati) da četvorica logoraša isprazne sanduk i u vrećama prenesu njegov sadržaj u skladište u prvoj zgradi. Jedan logoraš je zadužen da vikne straži da počinjemo raditi rano, a ja sam bio u jutarnjoj smjeni. Šta da kažem, to je nevjerovatno šta je sve bilo u sanduku, sve složeno u savršenom redu: cigarete, čokolada, bomboni, keks, šećer u kockama, kakao, slanina, suho meso, osušen kruh, mast, brašno, riža, pa čak i sol. U sanduku smo ostavili samo dvije kutije cigareta i kutiju šibica, pa smo čekali razvoj događaja. Tek nakon doručka su otac i sin primijetili šta se desilo, pa su obojica prosto poludjela i sjurila se u kancelariju kod Sisijsa, koji je u stvari sve znao jer je sve i urađeno s njegovim odobrenjem. Sisi je saslušao žalbu i zaključio "da je to jedino ustaška straža u stanju da izvrši", pa im je savjetovao da o tome ne govore nikom jer bi im se ustaše mogle osvetiti ako se njih dvojica potuže Đereku. Predložio im je da se priključe zajednici (carini) i tako će dobiti svoj dio kao i svi ostali, na šta su oni pristali. Pošto je bilo teško dijeliti slatkiše a da otac i sin ne prepoznaju svoje vlasništvo odlučeno je da će sve biti podijeljeno kad stigne prva pošiljka paketa i izvrši uobičajena carina.

U kožari su bila trojica muslimana i jedan islamizovani Jevrej. Jednog dana su logoraši muslimani obavješteni da će se na Ramazan održati molitva pod vedrim nebom, pa ako žele da učestvuju neka se jave Đereku koji će se pobrinuti da na vrijeme stignu pod pratnjom straže. Kožari su se rugali "janjičaru" Jevrejnu, ali on je imao obraz kao đon i bio je zadovoljan sobom, a ja mislim da je bio ćaknut. Možda je vjerovao da će mu to donijeti sigurnost u budućnosti jer je teško bilo uopće biti Jevrej, a pogotovo u logoru. Došao je Ramazan, muslimani su otišli na molitvu, a jedino je poturčenjak Suljo imao fes i izgledao kao pravi musliman.

Sulju su pustili na slobodu! Kako je on uopće dospio u logor? Nije bio nimalo upućen u situaciju, bio je daleko od komunizma, a kad je neko i pokušao da započne sa njim razgovor o oslobodilačkoj borbi nije htio ništa da čuje. Neka ide, sretno mu bilo!

Desilo se to pred večer, možda pola sata prije dijeljenja večere, kad se pred kožarom pojavio vojni kamion i dvadesetak ustaša je opkolilo kožaru, dok je njih nekoliko sa mašinskim puškama ušlo u dvorište. Za nepunih pet minuta svi smo se našli u polukrugu u očekivanju šta će se dogoditi. Bilo je čudno što su ustaše došle za dana, budući da su pazile da seljaci ne vide šta se događa u Jasenovcu. Stajali smo u dva reda i osjećao sam se neprijatno, a otac me je držao za ruku. Svi smo bili blijedi, mnogima su drhtale usne, a meni su klecala koljena tako da sam jedva stajao. Osjetio sam se isto onako kao onda kad sam stajao pred strijeljanje. Samo tada sam znao šta me čeka a sada ne. Onda su iz zgrade izašli ustaški oficiri u pratnji zapovjednika logora kožare Đereka i njegovog pomoćnika Mate. Prozvali su imena četvorice logoraša iz kožare, dva Hrvata i dva Jevrejina. Prozvali su i Zrimšeka koji je stajao pored mog oca, pa mu je neprimjetno gurnuo u ruku svoj

novčanik. Ušli su u kožaru i tamo su im vezali ruke na leđa čeličnom žicom. Mi to nismo vidjeli. Poslije odlaska ustaša Sisi nam je ispričao šta se dogodilo. On je sjedio u kancelariji sa ustaškim oficirom i nije mu dozvoljeno da izađe u dvorište, ali su mu rekli da su sva četvorica umiješana u neku zavjeru. Bilo je jasno da ih jutro neće vidjeti! Sutradan smo svi bili kao ošamućeni u očekivanju da saznamo šta je bilo sa našim drugovima. Nakon dva dana je u kožaru došao električar iz logora, pa smo saznali dio onoga što se desilo prije nekoliko dana. Naime, bila je osnovana jasenovačka ćelija i djelovala gotovo pola godine, a njen osnivač je bio dr Grinberg koji je živio kao slobodnjak sa ženom i sestrom u selu Jasenovac, pa se mogao kretati po svim djelovima logora, uključujući i kožaru. Kako je otkrivena ćelija, teško je zaključiti, ali svi su izgledi da se desila provala, izdaja. Svi logoraši članovi ćelije bili su izabrani nakon dugog promatranja, pa ipak je cijela ćelija otkrivena i njeni članovi pobijeni. Možda ne cijela ćelija, jer jedan član ćelije je ostao netaknut! On je bio član ćelije, to se znalo, čak se čulo šaputanje nakon odvođenja četvorice. Trebalo je dugo da se kožara smiri nakon tog tragičnog događaja. Pobijeni su i neki logoraši koji nisu imali nikakve veze sa ćelijom, nekoliko slobodnjaka sa obitelji, logoraša koji su vršili administrativne poslove i imali uticaja na logoraše, svi su odjednom bili sumnjivi. I tako osumnjичeni bili su i pobijeni, jer ustašama nisu bili potrebni dokazi za njihovu "djelatnost".

U kožaru su dovedena dva dječaka Srbina, uzrasta možda 13-14 godina, ne sjećam se odakle. Dječaci su znali jedino to da su ustaše izvršile raciju u selu (uglavnom naseljeno Srbima) i odveli sve muškarce, a njih dvojica su bili najmlađi koje su ustaše dovele u Jasenovac. Iz sela su mnogi muškarci, ali i djevojke, otišli u partizane, pa je to trebalo da bude odmazda. Dječaci nisu mnogo znali o stanju u svijetu jer se pred njima nije o tome razgovaralo, a njih je sve mnogo zanimalo, pa sam im ja pričao o svemu onoliko koliko sam znao. Osjećao sam se odjednom stariji bar za dvadeset godina i ponašao se kao učitelj koji ima samo dva đaka. Slagali smo se i postali tako vezani da smo se stalno nalazili. Čak smo učili i pravopis kredom na komadu ploče na kojoj su obično ispisivani podaci o hemikalijama za obradu kože. Bilo je tako lijepo sjediti i učiti jer su dječaci su bili željni znanja, ti dragi dječaci Duško i Dragan.

Bili smo već u krevetima, kad se uznemirio odgovorni koji je imao dužnost da u 9 sati uveče obiđe sve prostorije i konstatuje da li su svi prisutni. Jedan nije bio na svom ležaju: Grinvald, novinar iz Zagreba, pa je odgovorni obavijestio Sisija, a trebalo je obavijestiti i zapovjednika kožare Đereka. Nama je naredeno da se ne mičemo iz prostorija i da pozatvaramo prozore. Nikome nije išlo u glavu da je Grinvald pobjegao, pa smo sa strahom očekivali šta će se desiti, vjerojatno će kožara biti likvidirana ili prorešetana. Osluškivali smo vanjske glasove, a jedan logoraš je virio kroz sastavak prozora. Vidio je uzburane ustaše po dvorištu, po zgradama kožare i skladištima, čuo je psovke i prijetnje. Neizvjesnost koja je vladala dovođila nas je do očaja, pa su se neki počeli i moliti Bogu. Nikad prije toga nisam vidio te ljude da se mole, a dobro sam znao da su ateisti. Jakica Kabiljo, Josip Grosepajs i stari Atijas su bili pobožni ljudi, pa je razumljivo što se oni mole, a otkud odjednom ovi drugi postaju pobožni? Ili možda ipak u podsvijesti vjeruju da ima Boga. Vidio sam dvojicu kako se opraštaju, "za svaki slučaj" i obećavaju jedan drugom da onaj koji ostane živ pozdravi

njegovu obitelj, jer su ovi ljudi još vjerovali da imaju nekog živog na slobodi, u partizanima, u Italiji, ili možda u Švajcarskoj. Moj otac je sjedio na svom krevetu koji je bio kraj prozora, promatrao van i obavještavao nas šta vidi. Pred jutro, se čula galama, ali se ništa nije moglo razumjeti, a ni otac nije mogao ništa zaključiti sa svog osmatračkog mjesta, samo je gotovo sa sigurnošću tvrdio da su Grinvalda pronašli. Galama se čula još neko vrijeme, a onda se sve utišalo. Ujutro smo saznali da je Grinvald napravio plan, ali je fatalno pogriješio. On je izgleda smatrao da se približava likvidacija logora i da je to bilo pitanje od samo nekoliko dana. Od kočijaša Rozencvaiga je čuo da su u centralnom logoru pobili polovinu logoraša i povjerovao da je to znak za likvidaciju. Nije se posavjetovao ni sa kim nego je ostao individualista kakav je bio cijelo vrijeme. Smatrao sam da se kukavički ponio pokušavajući da se sam spasava i ujedno znajući kakve to posljedice donosi. Logoraši su plaćali svojim životima i za sitnije prekršaje, a kamoli za pokušaj bijega. Grinvald se u stvari jednostavno sakrio u kožari ispod hrpe prijavih vreća, a kraj njega je bio sanduk sa hranom i dnevnik koji je vodio tri godine. Da je bar uspio pobjeći uvjeren sam da bi većina logoraša bila zadovoljna otići u smrt u saznanju da se bar neko spasio, i to baš takav kao Grinvald, intelektualac, novinar, logorski starosjedilac. Kakvo nepoznavanje situacije i nevjerovanje u kolektivnu aktivnost. Kad se Grinvald sakrio, već je bilo nekoliko planova za zajedničku akciju. Dugo nakon ovog neuspjelog pokušaja razgovarano je u kožari o individualnim akcijama i nije bilo nijednog logoraša koji je opravdavao Grinvaldov poduhvat. Bila je to ujedno i opomena svima koji bi pokušali da se sami "snalaze". Kožaru nije zahvatila odmazda, ali znali smo da smo na nišanu, pa je potrajalo dugo dok smo se donekle smirili.

Logoraši su bili napetih živaca više nego ikad, što je navelo logoraše da stvore novi plan. Kad kažem "logoraše" mislim na one koji su smatrali da su izabrani, mada niko nije nikoga određenog izabirao, ali je postojala grupa kožaraca koja je planirala, bila smatrana za "rukovodeću", čiji je glas važio za odlučujući. Ja sam imao povjerenja u njih i očekivao sam razvoj situacije, ali sam i lično pokušavao da stvorim neki plan koji bih primjenio kad bude opći bijeg. Promatrao sam okolinu logora u pravcu željezničke pruge, što mi je izgledalo kao najbolji put, naravno ukoliko stignem preći prugu. Teren sam poznavao iz vremena kad sam išao u sječu drva. Upoznao sam i oca sa planom, a pošto je on rekao da je zaista dobar ispričao sam i onima s kojima sam bio prisno vezan. I drugi su pravili planove, tako da ih je bilo mnogo i trebalo je jedino čekati na povoljnu priliku da bi se zajednički i istovremeno krenulo u izvođenje.

Svaki dan sam razmišljao o bijegu i svom planu, jer za logoraša nije postojalo ništa važnije nakon četiri godine patnje, ponižavanja, neprekidnog straha. Pobjeći i predočiti svijetu sve ono što se događalo u ovom zemaljskom paklu. Da li će svijet uopće vjerovati da se nešto ovako moglo dogoditi u dvadesetom vijeku? Ustaše su uživale da smišljaju načine mučenja, pa "probama" nije bilo kraja. Sjećam se događaja još iz novembra 1941, kad sam raznosio krompir po izvidnicama. Prolazeći kraj zgrade ustaške komande morao sam proći i kraj neke betonske kocke, visoke metar i toliko široke koja je umjesto vrata imala gvozdene rešetke. Izgledala je kao štenara, ali psa nije bilo. Tek trećeg dana sam vidio čemu služi taj objekt: u njemu je sklupčan sjedio Oto Zilzer, modar od batina i sasvim nag. Oto je bio

prilično razvijen momak, pa je ova kocka predstavljala pravo mučenje, uz to je bio isprebijan, a vrijeme veoma hladno. Bilo je užasno to vidjeti i nemam riječi kojima bih opisao kako sam se toga časa osjećao gledajući ga u tom kavezu skvrčenog, premlaćenog, gladnog i premrzlog, bez mogućnosti da učinim bilo šta za njega. Jedino sam mu mogao dati znak da sam ga prepoznao; u Vinkovcima smo kao omladinci provodili dosta vremena zajedno. Podijelio sam krompire brže nego obično, uzeo dva pečena krompira, koja su izgleda ostala od jučer, pa možda uspijem da mu ih doturim. Kad sam se približavao kavezu vidio sam dva dječaka ustaše kako nišane pračkama pravo u njega. Uspijevali su i da pogode, ali se Oto nije micao, niti davao znak da osjeća pogodak. To je sa prozora zgrade komande gledao Ljubo Miloš i smijao se uživajući sa djecom ustašama. Žurio sam da sa vrećom krompira ponovo stignem na mjesto događaja, ali djece ustaša nije više bilo. Oto je bio u istom stanju kao i prije pola sata: oči otvorene sa pogledom kao u mrtvaca, a usta zatvorena. Možda je mrtav pa nije ni osjetio šta se događa sa njim; odjednom sam snažno poželio da Oto bude mrtav da ne bi toliko patio. Kad sam se vratio sa podjele krompira, Oto više nije bio u kavezu. Logoraš koji je radio nedaleko odatle morao je vidjeti šta se događalo, pa sam ga zamolio da mi kaže šta je vidio, a on odgovorio: "Prije nekoliko minuta odnijeli su ga grobari!"

Koliko je još logoraša prošlo kroz tu gajbu ne znam, ali nije nikada bila prazna, bar za ono vrijeme dok sam ja bio u mogućnosti da vidim.

Jedan ustaški oficir je šetao po nasipu sa vučjakom, pa kad god bi mu se prohtjelo huškao je psa na nekog logoraša, što se uglavnom završavalo logoraševom smrću. Pas je svakako bio dresiran za koje dijelove tijela treba hvatati, pa je logoraš umirao kraj nasipa u groznim mukama. Ko to nije vidio, teško će shvatiti da se to događalo u dvadesetom vijeku, i to ne u džungli nego pred očima civilizacije.

Ljubo Miloš je imao običaj da na konju juri po nasipu, pa teško onome ko se nije uspio skloniti na vrijeme, a ujedno je vitlao korbačem. Ustaški stražari na nasipu imali su svoju zabavu. Da bi se ugrijali palili su vatru i od dosade smišljali kako da se rasonode. Tako bi pozvali nekog logoraša da priđe vatri, tu bi ga svukli dogola i u njegovoj odjeći tražili ušiven novac, zlato ili šta drugo što su logoraši sakrivali jer su jednom našli ušivene dukate u kaputu. Svaki logoraš koji je još imao očuvan kaput pozivan je na "operaciju". Mada ne bi našli ništa, logoraš je ipak ostajao bez kaputa, nekad i bez pantalona, u mnogo slučajeva se završilo batinama, pa čak i smrću. Za logoraša je bilo dovoljno da ostane samo u gaćama i košulji, ponekad i bez toga, pa da završi taj dan teškom prehladom. Takav se nije više pojavljivao na nasipu nego bi ostao u baraci, a onaj ko bi ostao u baraci po danu bio je kandidat za likvidaciju.

Ustaše su svaki dan dolazile do baraka i pozivale bolesne ili one koji se ne osjećaju snažni za teške poslove, obećavajući lakši posao i liječničku pomoć. Koliko je mladih logoraša otišlo na taj način u smrt u uvjerenju da ih čeka snošljivije stanje! Tako se jednog dana prijavilo dvadeset pet mladih i zdravih Vinkovčana, ali umjesto lakšeg rada pobijeni su u Kraplju. Bio sam u grupi logoraša koja je poslana na "specijalni" posao: zajedno sa grupom

Vinkovčana kopao sam grob Vinkovčanima. Nemoguće je opisati kako sam se osjećao kad sam vukao mrtvog Herškovića, pa Vilka Šlomovića, braću Grin i ostale s kojima sam odrastao, učio, igrao se i radovao. Škrgutao sam zubima od bijesa što se moji drugovi nisu borili za opstanak i podnosili patnje u nadi da će jednom tome doći kraj, ali ipak ne smijem nikoga osuđivati za pomanjkanje čvrste volje da se održi u ovakvim užasnim uslovima života. Neophodno je samoodricanje, zadovoljiti se najminimalnijim, ne misliti na ono što je bilo nego na sutrašnjicu. Moja je briga bila kako se održati toga dana da bih sutradan mogao nastaviti borbu za opstanak. Jeo sam koprive iako su me pekle po ustima, na rukama nisam osjećao da peče jer su mi ruke bile toliko izranjavljene i pune žuljeva da nisu reagovale na koprive. Nisam sanjario o prošlim danima mira, nego sam mnogo razmišljao o majci i sestri, o sudbini svih onih koji su osuđeni da pate sa mnom u Jasenovcu.

Na drvetu iza ograde logora visio je logoraš, potpuno nag, a oko vrata mu je visila ploča na kojoj je pisalo "Ukrao sam hranu." Bio je obješen za jednu nogu, a kad sam ga ja vidio bio je još živ jer je neprekidno kolutao očima. Jedan logoraš kaže da je čuo kako obješenik kuka da mu je hladno. Kad sam se vratio sa grupom pred večer, na drvetu nije bilo nikog. Kažu da je ustaški oficir pucao u obješenog jer mu je smetalo njegovo "drečanje"! Ionako se pucalo u koga se htjelo, pa da li je iz sažaljenja ili zadovoljstva, to nije uopće bilo važno. A šta se u stvari desilo. Neki ustaša ga je vidio da uzima ljske od krompira sa đubrišta, doveo ga u komandu i rekao da je krao hranu. I zato su ga objesili golog, i zato je morao da umre, i zato su još mnogi logoraši platili životom jer su "krali hranu" sa đubrišta.

Ne znam da li su ustaški oficiri slali čarkare da tuku i ubijaju logoraše, samo znam da su ustaše mogle učiniti što ih je volja, mogle su ubiti koga su htjele i kad su htjele, a nikome nisu polagale račun. Obilazili su u grupama jer jedan ustaša nije nikada bio sam među logorašima. Svakako su se bojali, pogotovo nakon slučaja sa jednim logorašem koji je planirao bijeg i zamalo uspio. Bio je to Štajn iz Vinkovaca koji je odlučio da bježi poslije dvije nedelje provedene u logoru. Imao je otprilike dvadeset godina, nije bio naročito snažan, ali je bio zdrav. Uspio je da se sakrije u jarak kraj mjesta kuda su prolazile ustaše kad su se smenjivale na straži po izvidnicama. Izgleda da je računao na to da će naići ustaša sam, on će ga napasti i ubiti, skinuti mu uniformu i tako prurušen u ustašu nekako se izvući. Na njegovu nesreću počeo je padati obilan snijeg, pa se nije smio maknuti da ga ne bi primijetili i tako prekriven snijegom dugo ostao. Kad je naišao jedan ustaša sam, Štajn je uspio da ustane i podigne motku, ali nije imao snage da zamahne jer se gotovo smrznuo. To smo saznali od starog Špilera koji je to čuo od svog sina logornika Hermana. Štajn je pripadao vinkovačkoj grupi, pa je cijela grupa je bila u opasnosti od odmazde. Odvedeni smo pred upravu logora, postavljeni u dva reda i čekali šta će se desiti. Špiler je bio u upravi sa Ljubom Milošem, sa kojim je inače bio dobar prijatelj još iz Zagreba prije rata, što je bilo svima poznato. Pošto je to bio drugi slučaj da Vinkovčanin pokušava bježati nismo mogli biti optimisti; prvi slučaj je bio Oto Zilzer, a već sam napisao kako je završio. Snijeg je padao, mi stajali kao ukopani, ne mičemo se ni za milimetar, jer to je naređenje, pa ko bi smio da ne poslušna. Konačno se pojavljuju Ljubo Miloš, Špiler i još dva ustaška oficira. Ljubo nas obilazi bez riječi i zagleda svakog ponaosob. Tako je obilazio ćutke nekoliko

puta, a onda dao znak da se dovede Štajn. Ali on nije bio doveden nego donešen nabijen na kolac, i to živ. Onda se začuo glas kao da je dolazio iz neke mašine, a ne iz usta ljudskog bića, glas je prijetio i stalno se podizao tako da je postao nerazumljiv. Zujalo mi je u ušima i nisam mogao razumjeti nijednu riječ. Buljio sam u kolac sa Štajnom, u golo tijelo pomodriilo od studeni. Potom sam osjetio da me neko gura da se pokrenem. Nastup se razilazio, svi u jednom pravcu, i ja sam išao automatski ne znajući kuda, a onda sam ugledao našu baraku. Ulazim u baraku, sjedam na moj ležaj i osjećam ruku na glavi. Pogled mi se sreo sa očevim pogledom; oči su mu bile crvene od plača, a potom sam i ja počeo plakati, pa mi je postalo malo lakše. Uto se začuo Špilerov glas: "Svi napolje iz barake, u nastup!" Špilerov nastup je barem bio bez žrtava, ali sa njegovom uobičajenom vikom, ponižavanjem, grdnjama i psovkama. Vjetar je duvao, snijeg neprestano padao bez milosti, a Špiler drži govoranciju i jedva čujem odlomke "... i samo meni možete zahvaliti da stojite tu preda mnom, živi i zdravi", što je istina, jer da nije Špilera mislim da bi nas sve pobili onog časa kad su uhvatili Štajna. Niko iz moje grupe Vinkovčana nije više pokušavao bježati zato što su osim nekoliko Vinkovčana bili svi pobijeni u toku dvije nedelje (govorim u ime grupe Vinkovčana koja je deportovana u Jasenovac u novembru 1941. godine).

Mada sam kratko radio na nasipu vidio sam i doživio takve stvari da mi je i danas zlo kada ih se sjetim. Kako je moguće da ustaše budu toliko obuzete mržnjom da tako hladnokrvno ubiju nekoga koga uopće ne poznaju i koji im nije ništa zlo učinio. Uživali su da bodu bajonetima, podstrekavali jedan drugog, kao da su se natjecali tko će više da bocne, a uz to su urlicali luđačkim smijehom. Imao sam "sreću" da me je ustaša bocnuo u palac desne ruke iz koga je šiknula krv, pa mi je drug u blizini doviknuo: "Pišaj na ruku, to pomaže!" Iskoristio sam priliku da to uradim kad su se ustaše udaljile, iscijepao parče košulje, palac čvrsto zavezao uz šaku i nastavio raditi. Toga dana je ostao mali broj logoraša koji su završili posao bez rane na bilo kojem dijelu tijela, a ja sam se smatrao "sretnim" što sam prošao samo sa ubodenim palcem. Dugo sam nosio istu krpu na palcu kojim nisam mogao micati jer mi je svaki pokušaj zadavao bol. Onda sam jednog dana skinuo krpu, grozno prljavu od krvi i blata, a palac je izgledao kao da je srastao sa šakom, pa sam mislio da će tako i ostati. Počeo sam ga masirati i to je pomoglo, tako da sam nakon mjesec dana mogao da se služim palcem i da obavljam teške fizičke poslove.

Jednog dana sam prolazeći kroz lančaru vidio Ervina Gutmana koji nije bio Vinkovčanin, ali je izvjesno vrijeme živio i učio u Vinkovcima. Radio je u lančari, pa sam se obradovao što je još neko od poznanika živ. Tako razgovarajući s Ervinom, odjednom osjetim strašan udarac u potiljak. Toliko sam se veselio susretu da sam zaboravio na opreznost i tako me je ustaša iznenadio. Imao sam sreću da mi je samo razbio glavu i otjerao me iz lančare. Sa razbijenom glavom sam stigao u baraku i uzeo ručnik koji sam upotrebljavao umjesto šala. Stavio sam ga na potiljak i on se sav natopio krvlju. Otac se mnogo zabrinuo, isprao ručnik i stavio mi ga kao hladan oblog na potiljak. Ujutru sam otišao na posao, a glavu oмотao suhim ručnikom. Nekoliko dana sam osjećao kako mi na razbijenom mjestu kucka. Ubrzo poslije glave došao je red na ruku: dobio sam udarac kundakom iznad šake i ruka je naprsla. Jedan drug mi je otparao rukav od košulje, stavio komad drveta na ruku i zavezao

tako jako da mi je ruka utnula i nisam osjećao bolove. Pošto sam sve radio desnom rukom morao sam brzo naučiti da se služim lijevom rukom, što mi je uspjelo, ali je nastala teškoća kako obavljati poslove samo jednom rukom. To sam savladao tako što sam se pravio da radim sa obje ruke kad god bi se ustaša približio. I tako sam svaki dan odlazio "na posao", a u stvari sam se vrtio sa lopatom ili motikom po ciglani ili ekonomiji. Naravno da to nisam mogao duže raditi, ali srećom je ruka poslije nekoliko dana dovoljno ojačala da sam se mogao vratiti "normalnom" životu.

Dobio sam mnogo batina, bezbroj udaraca, tako da nije postojao nijedan dio moga tijela koji nije dobio svoju porciju, a bezmalo sam ostao i bez uha. Naime, zloglasni pop Majstorović-Filipović se pojavio jednog dana u mantiji, sa velikim krstom na lancu i širokim opasačem za koji je bio zataknut prilično veliki bodež. Bio sam u grupi koja je slagala cigle, na privremenom poslu na koji sam upućen sa još nekoliko logoraša iz Špilerove grupe. Izgleda da se popu nije svijelo kako smo radili, pa odlučio da nam to pokaže. Kad se približio moglo se čuti: "Sve ću ja vas poslati Bogu, pa ćete tamo vidjeti kako se radi!" Na moju nesreću bio sam najbliži, te me je zgrabio za uho i počeo izvlačiti bodež. U tom trenutku ga je neko pozvao da hitno dođe. Ispostavilo se da je to bio Luburić, komandant svih ustaških snaga, i tako mi je srećom pustio uho. Prije toga nisam vidio Luburića, ali sam čuo o njemu sve strahote. Neko od logoraša koji je stigao u Jasenovac prije mene tvrdio je da je pop već odsjekao nekoliko desetina ušiju koje je podijelio čarkarima, a oni su se kod svojih kuća hvalili da su pobili četnike i kao dokaz pokazivali uši. Koliko zvjerstava je nosio u sebi taj pop ustaša! Drugi put sam ga vidio kad sam radio na uštičkoj skeli krajem 1942. godine. Tada nije imao bodež jer je vodio komisiju Crvenog krsta po logoru i okolici, pa su tako obišli i Uštice, iako tamo nije bilo logora nego jedino grobova, ali se oni nisu mogli vidjeti pošto nisu bili obilježeni nikakvim znakovima. Lice mu je bilo kao u anđela, smješkao se članovima komisije i izgledao kao da im pokazuje zemaljski raj.

Na mjestu gdje se nalazila skela za prevoz u Gradinu bila je napravljena drvena konstrukcija koja se gornjim dijelom izdizala iznad Save. Bila je široka otprilike tri metra i služila za "specijalne" akcije: tu su isprobavani kukasti noževi izrađeni po nacrtima Ljube Miloša i popa Majstorovića. Nož je kožnim dijelom navlačen na ruku, a kukasto sječivo je strčalo tako da se sa lakoćom može rasparati žrtvin trbuh. Na tom drvenom podijumu su vršene probe, a ja sam uspio da na brzinu vidim jednu od njih kad sam raznosio krompir po izvidnicama. Prva izvidnica je bila blizu logorskog izlaza i sa nje se mogao vidjeti taj podijum. Kad sam donio krompir, jedan od ustaša mi je naredio da donesem lonac gore. Kad sam se popeo i bacio pogled na Savu ugledao sam grupu golih logoraša vezanih ruku na ledima, a dvojica ustaša paraju kukastim noževima stomake i bacaju žrtve u Savu.

Otišao sam da potražim Ervina Gutmana u lančari, ali je on bio premješten u ustašku praonicu. Međutim, vidio sam novi pronalazak za ubijanje, bodež spiralnog oblika raznih veličina. Držak je izrađen tako da je bio lak za upotrebu, nije sklizao u rukama, a bila mu je dodana opruga kao na maču. Držao sam jedan bodež nekoliko trenutaka i sa užasom pomislio da će upravo taj koji držim u ruci probosti sutra, a možda već i danas, nekoga od nesrećnika koga izaberu ustaše.

Nedaleko od mog ležaja u baraci je bio logoraš kom su se raspadala leđa. Desilo se da udem u baraku ranije i vidim kako taj logoraš pokušava da skinje košulju koja mu se zalijepila uz tijelo. Kad me vidio zamolio me je da mu donesem vode. Pošto sam mu donio vodu, on je iz porcije lagano sipao niz vrat, zatim sam donio još dvije porcije, ali se košulja nije odvajala. Kad sam se ponovo vratio s vodom, košulja je bila skinuta ali je na leđima ostala rupa, nije bilo ni kože ni mesa. Bilo mi je zlo pa sam izašao, a on nije tražio nikakvu pomoć. Večeru nisam mogao ni okusiti, dao sam je nekome, a logoraš sa rupom na leđima nije jaukao, nije se žalio, niti je tražio pomoć. Kad sam se sutradan vratio sa posla, nisam ga zatekao u baraci. Neko je ispričao da je otišao do krpice i počeo psovati ustaše, pa su ga one ubile. To je on i želio, dojadile su mu muke i nije više mogao izdržati.

Prolazeći kroz logor na putu za ciglanu morali smo ići jedan za drugim jer je put bio uzak, a voda nakon kiša je stvarala kaljuge, pa smo pokušavali da koliko-toliko sačuvamo obuću (ko je još imao). Približavali smo se drveću i ugledali razapetu žicu, a na njoj obješene odsječene glave, deset ili jedanaest, ne sjećam se točno, i natpis: "Ovo su nekada bili četnici". Prolazili smo što smo brže mogli da bismo pobjegli od te strašne slike, a glave su visile još nekoliko dana.

Nastup! Ta strašna riječ se čula veoma često, bila je simbol smrti i nema logoraša koji se ne bi naježio kad bi začuo deranje "nastup". Sakriti se nisi mogao nigdje jer su ustaše temeljito pretraživale svaki kut, pa nisam nikad čuo da su pronađenog logoraša dovodili u nastup. On je ostajao tamo gdje bi ga pronašli, proboden bodežom ili izrešetan mecima! Nastup je bio u polukrugu, a nikad se nije znalo kojim povodom se saziva, ali je bilo sigurno da će poslije njega manje logoraša napustiti mjesto. Moralo se stajati mirno bez obzira na to kakvo je vrijeme i koliko se dugo moralo tako ostati. Ustaše su nastojale da svaki nastup bude što neizvjesniji i napetiji. Ako bi se neko i najmanje pomjerio čula bi se dreka: "Ne miči se, stoko!" Ustaše su stajale sa obe strane i u krugu, pa su vidjele sve, a kako nisu imale šta drugo da rade smišljale su kako da se naslade mukama žrtava prije nego što ih pobiju. Za njih smo bili neprijatelji NDH, nepoćudni elementi, ubice Krista, komunisti od rođenja. Tako su svi Jevreji bili Kristove ubice, komunisti i kapitalisti, Srbi su bili četnici i komunisti, svi Hrvati u logoru su nepoćudni elementi i komunisti, a Cigani su napast na zemaljskoj kugli, lijeve mrcine, smrdljivci, lopovi i prevaranti. Svih njih treba čovječanstvo da se riješi jednom zasvagda, što je svaki ustaša naučio napamet. Bilo je dovoljno da logoraš stoji pola sata u nastupu, pa da ostari nekoliko godina i da se poslije svakog nastupa osjeti prebijen kao da je dobio propisne batine. Osim jednog nastupa, za sva tri mjeseca do odlaska u Staru Gradišku, svi ostali su bili selekcija, ili jezikom logoraša rečeno: likvidacija. Trebalo je praviti mjesta za nove logoraše, što je bilo moguće jedino ako se bolesni i slabi izdvoje iz nastupa, ili se ustaškom oficiru prohtije da po svom ćefu nekog izdvoji. Ne jednom je ustaški oficir obilazio redove i zatim upirao prst na nekog logoraša da izađe iz reda. Onda bi ga nakon promatranja, koje je moglo trajati nekoliko minuta, vratio u red. Potom bi se vraćao istom logorašu pošto bi izabrao još nekolicinu i ponovo ga izdvojio iz reda i to konačno. Jednom smo stajali veoma dugo na kiši i vjetru, u blatu, mokri do kože i prozeblili. Pošto se nismo smjeli micati, noge su nam se od dugog stajanja zaglebile u blato,

ERVIN MILER

pa kad su naredili da se razidemo svi smo popadali jer nismo mogli izvući noge iz blata. Ustaše su se bezdušno smijale, a kako smo ovog puta prošli bez batina počeli smo se i mi smijati jer je padanje zaista bilo smiješno, a glavno je bilo da smo ostali živi, iako blatnjavi i skroz promrzli.

U toku nastupa prisjećaš se svega što se događalo prije mnogo godina. Tako sam se jednom sjetio mog učitelja u osnovnoj školi koji je za konac školske godine izabrao jednu pjesmu koja je vrijeđala Jevreje. I ja sam pjevao u horu i pravio sam se da me riječi ne diraju, iako su me ostali đaci gledali i smijuckali se. Ja sam nastavio pjevati, a njima je izgleda bilo čudno što ne reagiram i to ih je ljutilo, pa sam bio zadovoljan; bolje da se oni ljute a ne ja. Sjetio sam se i nastavnice iz građanske škole koja je bila antisemita i cijelu godinu je kraj mog imena ostavila u prozivniku prazno kao da nisam bio prisutan na času. Na završetku školske godine nisam imao ocjenu iz njenog predmeta, a ona je izjavila da nikad nisam imao urađen domaći zadatak, niti sam usmeno odgovarao. Onda sam upućen na poseban ispit sa drugim nastavnikom i bio ocijenjen. Sjetio sam se i Steve Gligića-Hena koji je sa uživanjem izgovarao "vi čifuti". Čak se ponosio time što mu se mati udovica udala za Švabu Hena, pa se pridružio folksdojčerima i kasnije bio član Kulturbunda. Gutao sam gorke pilule za sve vrijeme dok smo bili zajedno u razredu, ali sam mu nakon primitka završne svjedodžbe pokazao šta "čifut" može učiniti: razbio sam svoju stolicu na njemu i propisno ga izdevetao. Nije vjerovao da će se "čifut" usuditi da digne ruku na njega, a ja sam ga izazivao da nastavimo, ali je on kukavički pobjegao iz razreda. Slomljenu stolicu platio je moj otac i čak mi nije odbio od džeparca.

Teško je bilo sprijateljiti se sa logorašem u ono početno vrijeme; naime, tek što si se upoznao sa nekim i počeo da razmjenjuješ misli i sjećanja, a njega nestane kao da nije nikad ni postojao. Kad je otac otišao u kožaru nisam imao sa kim da razgovaram prisno i iskreno. Brat je otišao na ekonomiju, a ja sam ostao u Špilerovoj grupi sve do odlaska u Staru Gradišku, s tim što je do tog odlaska prohujalo još mnogo crnih i teških dana preko moje sijede glave. Dizali smo se po mraku, a umivanje, pranje zuba, brijanje su bili samo san logoraša jer niko nije smatrao da logorašu treba pružiti barem minimum onoga što je potrebno svakom čovjeku. Sapun je bio predmet koji se ni za lijek ne bi našao kod logoraša, a nije mu ni bio potreban jer nije imao gdje da se pere. Ako je neko imao šta da promijeni od odjeće imao je sreću, jer ono što je bilo na nama nije se moglo nazvati odjećom. Bili smo u prljavim ritama i puni vašiju. Ako si imao šta za razmijenu, barem si izvjesno vrijeme bio bez vaški.

Kupanje je došlo iznenada jer je Špiler nekako uredio da se kupamo u ustaškoj praonici, i to uveče, da to ne bi ometalo rad praonice. I mada je nakon zalaska sunca bilo hladno i temperatura prilično niska, niko nije mislio na prehladu ili upalu pluća. Naučeni na vlagu i hladnoću, niko od nas se nije prehladio. Ne mogu opisati kako sam se dobro osjećao poslije kupanja. Nisam imao donji veš, pa sam ga dobio od jednog logoraša. Bilo mi je tako ugodno osjetiti na tijelu nešto glatko, a ne hlače od vune koje su grebale kožu. Ni hlače nisu bile moje i njih sam dobio one noći poslije strijeljanja. Toga dana su svi logoraši pozdravljali

logornika Špilera, što inače nisu činili, a on se osjećao kao svemoćan i obećao ponovo kupanje nakon nedelju dana. To kupanje nisam dočekao jer sam otišao u drugi logor.

Nije bilo dana a da se nije događalo nešto što je povezano lično s tobom. Logor je vrio od raznih zbivanja, ali niko nije bio u mogućnosti da sve vidi ili sazna. Mogao si da vidiš jedino ono što se događalo pored tebe, sa drugovima s kojima radiš i spavaš, pa i to je bilo dovoljno da se ispuni knjiga. Drago je platio životom samo zato što se nasmijao za vrijeme rada, a ustaša je bio uvjeren da se smijeh odnosi na njega, pa je jednostavno opalio iz puške pravo u Draganovo čelo. Nije trebalo mnogo da pobjesnjeli ustaša puca u sve nas i da ga nisu zvali njegovi drugovi ustaše, možda bi to i učinio. Ivana su izmrcvarili zato što je izvadio iz džepa komad kruha i odgrizao. "Mrcino lijena, za vrijeme rada se ne jede!" Kundaci su nemilosrdno padali po Ivanu, pa ionako slabom i iznemoglom logorašu nije trebalo mnogo da ostane mrtav ležati u blatu. Stanić je dobio grdne batine zato što u njegovom kaputu nisu našli ništa sakriveno, a pošto je kaput bio kvalitetan, ustaše su u njemu tražile novac ili zlato. Kako nisu ništa pronašle, bijesno su ga tukli toliko da je nekoliko puta padao i dizao se, a spasila ga je smjena straže. Bio je pretučen ali živ, a uveče je u baraci tvrdio da su mu slomili sve kosti, pa ga je Špiler u nastupu izuzetnog milosrđa ostavio nekoliko dana da čisti baraku i okolo nje.

Jedan od logoraša iz naše barake bio je živa meta ustašama: naredili su mu da trči u određenom pravcu i pucali u njega tako da gađaju izvjesne djelove tijela, ali da može još trčati. Gađali su najprije u ruke, a to se moglo primijetiti po reakciji logoraša. Dovikivali su se i određivali u koji dio tijela da se puca. Logoraš je trčao, pa kad je već bio pogođen u ruke stao je, okrenuo se prema ustašama i krenuo prema njima. Krv je lila iz ruku koje su visile niz tijelo, a logoraš bez obe ruke nema prava da živi. To je bilo jasno i logorašu, pa je odlučio da što prije završi tu surovu igru i odlučno je išao prema ustašama. Kad je bio udaljen otprilike deset metara, plotun iz nekoliko pušaka završio je njegov marš smrti.

Stari Šen iz Vinkovaca je imao nekoliko zlatnih zuba, pa pošto je znao šta će mu se dogoditi ako mu ih ustaše otkriju govorio je malo i nastojao je da ne učini ništa što bi ga izdalo. Ali, od ustaša se nije moglo ništa sakriti. Bili smo već više od mjesec dana u logoru kad su otkrili da ima zlatne zube. Jedan ustaša ga je držao odostrag, drugi mu je podigao bradu, a treći čupao zube. Šen je urlikao od bola, pa su ga tukli da bi ga ušutkali. Pošto je bol bio nesnosan nije prestao da jauče, a oni su ga umirili daveći ga u jami kraj nasipa punoj vode.

Fišof iz Vinkovaca je bio nagluh, a stanje mu se još više pogoršalo u ovim groznim okolnostima, pa je jadnik neprekidno gledao šta drugi rade i to isto radio. Kad smo stigli u Jasenovac progutao je prsten i dukat, ali ga je ustaša primijetio i dobio je takve batine da smo se mi kao novi logoraši zgrozili. Zatim su ga odveli u nužnik i natjerali da povraća i tako izbacii progutano zlato, pa su ga ustaše ostavile zatađ na miru. Možda bi mu jednostavno otvorili trbuh da nije uspio povratiti zlato, jer ustaše su htjele zlato, pa nije važno na koji način se vadi. Rekli su mu da će mu rasporiti trbuh ako ne povraći sve što je progutao. Potom je imao nesreću da mu dvojica čarkara dječaka dvanaestogodišnjaka nešto kažu, ali on nije čuo, pa su ga počeli "obrađivati". Imali su kratke talijanske puške sa

ERVIN MILER

bajonetima i počeli ga bockati jedan sprijeda, a drugi odostrag. Fišofu je najzad prekipilo, pa je zgrabio malog čarkara i bacio ga od sebe nekoliko metara, ali prije nego je dohvatio drugoga taj mu je ispalio metak u stomak. Koliko je meni poznato, bilo je to prvi put da se logoraš pokušava braniti na taj način. Svaka čast Fišofu, on je za nas bio heroj, pa smo ga dugo spominjali. Taj događaj je imao za rezultat da su djeci ustašama zabranili da se vrte među logorašima, bez prisustva odraslih ustaša.

Od gladi sam naučio jesti koprive tako da više nisam ni osjećao da me peče u ustima. Pokušao sam jesti zelenu mahovinu i znam da mi nije škodilo; u džepu sam imao nekoliko komada hrastove kore protiv proljeva. Bila je strašno gorka, ali je pomagala. Pokušao sam savjetovati drugovima da se snabdiju komadićem kore, ali su me gledali sa nepovjerenjem. Jedan je pokušao, a rezultat je bio taj da sam dobio psovke jer je povratio i ono malo hrane koju je pojeo toga dana. Ja sam se snabdio i bijelim lukom tako da sam gotovo četiri godine logorovanja prošao bez tifusa i dizenterije.

Preokupiran sjećanjima sjetio sam se Zlatka Kona iz Vinkovaca, studenta koji još nije bio ugrijao klupu fakulteta. Bio je fašist, član jevrejske fašističke organizacije "Betar" koja je u Vinkovcima imala samo tri člana: vođa Zlatko Kon, a članovi Frizo Zor i Vera Fišof. Imali su čak i posebne uniforme, onakve kao frankovci u Španiji. On je ozbiljno shvatao zadatke organizacije, pa je svaki sastanak članova bio praćen "smotrom". Jednom sam na nagovor Gustija Volfa i njegovog brata Adolfa prisustvovao sastanku. Gusti je bio član Komunističke partije, a Adolf skojevac, pa kako je u ono vrijeme 1940. godine policija proganjala komuniste i hapsila ih, Gusti je dobio zadatak da odlazi na sastanke "Betara" da bi sa sebe skinuo sumnju, što je činio i Adolf. Trebalo je da budem primljen u Skoj, pa u to vrijeme kad se pazilo na svakog ko se družio sa osumnjičenim komunistom nije bilo bolje kamuflaže od odlaska na sastanke "Betara". Gustiju i Adolfu to nije mnogo pomoglo, jer su vrlo često hapšeni, a iz zatvora su izlazili prebijeni i izmučeni. I tako jednog dana sa grupom logoraša čekam na raspored rada, a u grupi i Zlatko Kon. Jedan ustaša ga je raspalio kundakom po potiljku, a on je posrnuo i padajući povikao: "Sve je to zapisano, ništa se neće opraštati...", ali dalje nije dospio jer ga je metak prekinuo. U trenutku kad je dobio udarac, Zlatko je izgleda osjetio da mu je došao kraj, pa je barem pokušao da iskali svoj bijes prije nego što ga ubiju. U njegovom džepu je pronađena mala sveska u koju je bilo zapisano mnogo toga, a pogotovo imena ustaša i oficira, jer je vjerovao da će tim popisom nešto učiniti. Njegov otac je prije toga pričao jednom Vinkovčaninu kako Zlatko vjeruje da će taj popis i sve što je zapisano o onome što se dešava u logoru uspjeti da preda nekoj komisiji koja bude došla da pregleda logor. Sutradan je ubijen i njegov otac, a ustaše su tražile i njihove bliže rođake, ali njih nije bilo.

Ponovo napetost u kožari jer su nestala dva brata Liona iz Ivankova. Bilo je gadno vrijeme, padala je kiša i duvao vjetar, pa su Lionovi vjerovali da je to najpovoljniji trenutak. Svakako su se dugo spremali na bijeg jer su kod njih pronašli sve u takvom redu da je zaista bilo čudno da niko u kožari nije ništa primjetio. Uzeli su dvije kante za mlijeko i u njih stavili hranu i podatke o izradi kože, što je znao je jedino hemičar jer mu je to bio zanat, zatim rezervnu obuću i odjeću i dvije sikirice. Kad se smračilo uspjeti su se neopaženo izvući, u

čemu im je pomoglo i nevjere, i stići do Save. Tu su se skinuli, stavili odjeću i obuću u kante i ušli u vodu, ali su zaboravili da u to doba raste Sava, a vodene struje su bile tako jake da nisu uspjeli preplivati do ušća Une, nego ih je struja odnijela niz vodu. Tu su nabasali na stražu koja se nalazila nedaleko od Savskog mosta jer su izašli u blizini mosta koji je bio strogo čuvan i tako su ih ustaše primijetile.

Šta se za to vrijeme dešavalo u kožari? Kao i u ranijim slučajevima, odmah je primjećeno da nema obojice Liona, pa je najprije izvršena potraga bez ustaša, ali pošto nije bilo rezultata morao je biti obaviješten zapovjednik kožare Đerek. On je smjesta izvijestio zapovjednika straže, pa su svi ustaški stražari došli u kožaru, sve pretražili, ali bez uspjeha. Zatim su povelili starog Liona da poimence doziva sinove. Ustaše su obišle i okolinu logora sa starim Lionom, a onda se sve umirilo. Kao i kod Grinvaldovog slučaja, tako smo i sada bili svi napeti do krajnosti. Poslije Grinvalda nije bilo odmazde, jer su ga pronašli u logoru, ali Lionovih nema u njemu i pitanje je da li će ih uopće pronaći. Kad bi barem uspjeli da pobjegnu, pa neka bude šta bude. Ostali smo do pola noći u očekivanju šta će se dogoditi. Odgovorni za zgradu je imao budilnik, a pošto je bio u našoj sobi mogli smo znati koliko je sati. Bila je već prošla ponoć kad je ušao Sisi i obavjestio nas šta se desilo: straža je ubila braću Lion, a oca su masakrirale ustaše. Sutradan su došli su neki oficiri i rekli da je to posljednji pokušaj, pa pošto nije uspio kao ni prethodni, a neće uspjeti nijedan, "to si utuvite u glavu", ovog puta vam opraštamo. Sinovi su krivi za strašnu smrt oca, pa barem da su uspjeli. Nakon tog slučaja obećao sam ocu da ću bježati samo organizovano u grupi, ili ako svi u kožari odluče.

Kožara je i ovog puta prošla bez odmazde zahvaljujući velikoj potrebi za kožnim proizvodima. Inače nakon pokušaja bijega Lionovih nije bilo kožarca koji nije pomišljao na nešto slično pa ma šta da se desilo, ali se o tome razmišljalo kao o zajedničkoj akciji. Mi mladi smo osjetili da nas stariji prate više nego ranije, kao da su strahovali da ćemo bježati bez njih. Počela je akcija za proizvodnju našeg "oružja" pošto vatreno oružje nije dolazilo u obzir jer ga nismo mogli ukrasti. Turpije smo pretvarali u bodeže, stari noževi za skidanje mesa sa koža postajali su nešto slično mačetama, odnekud se našlo i okruglo željezo, a kamen za brušenje je bio neprekidno u upotrebi. Nismo mogli znati kad će nam to oružje poslužiti za napad ili za odbranu, ali je svak nastojao da ga što prije napravi. Koliko odjednom osjećaš nešto kao sigurnost imajući pod košuljom ili u hlačama nož, bodež ili nešto što se može nazvati oružjem! I eto nas u situaciji koju smo sami stvorili, neprekidno u napetosti i iščekivanju. Šta smo očekivali, to je nemoguće objasniti, svakako neki znak koji će nas natjerati na akciju, kao da smo se odjednom osjetili oslobođeni straha. Bliži se kraj našim mukama, to je bilo opće osjećanje svih, ali niko nije mogao objasniti kako je došlo do tog osjećanja.

Zrak je bio naelektrisan, a vijesti koje su dolazile do nas, iako sa zakašnjenjem, bile su podstrekavajuće. Sile osovine gube na svim frontovima, a nama su neophodne dobre vijesti. U slobodno vrijeme promatramo prolaznike da bi smo primijetili neke promjene u njihovom ponašanju. Kao da nam se smiješe, što prije nisu radili, čak i poneki znak

ERVIN MILER

pozdrava rukom. Đerek je svaki dan sjedio kod Sisija po čitav sat da bi dobio objašnjenje o nečem iz novina, pa smo tako i mi dolazili do vijesti iz prve ruke.

U tim danima punim iščekivanja ponovo sam se sjećao mnogih drugova sa kojima sam dijelio sve zlo ovoga svijeta. Imena sam zaboravljao jer smo isuviše kratko bili zajedno, ali sam se sjećao lica i onoga o čemu smo razgovarali. Sjećam se Brace i svega što mi je pričao o svojoj obitelji, o majci koja je ostala udovica sa šestoro djece kad je najmlađe imalo dvije godine, a najstariji je bio Braco koji je tada imao 12 godina. Sa Bracom sam bio svega pet dana, a šta se sa njim desilo nisam nikad saznao. Od logoraša sam čuo da je jedna grupa odvedena na neki rad, pa možda je i on otišao sa njima. Kasnije sam saznao kako se ustaše rješavaju suvišnih logoraša: povedu grupu od njih dvadesetak na sječu šume, a nakon završetka posla ih jednostavno pobiju i bace u Savu. Tako su nastavljali do izvjesnog broja logoraša, zatim su prestali, da bi ponovili isti postupak kad se ukaže potreba. To je bio najlakši način kako se riješiti logoraša jer ne treba kopati grobove, a ujedno se šalju "pozdravi Srbiji" prikačeni oko vratova nekolicine logoraša.

Stari Volf iz Vinkovaca je tražio svoje sinove od trenutka kad je došao u logor i nije prestajao da zove: "Gusti, Dolfi, mein Kinder, ich binn hier, ich binn hier!" Nije naučio domaći jezik iako je godinama živio u Jugoslaviji i ostao je Austrijanac do svoje smrti. Lagali su mu da su njegovi sinovi na udaljenom radilištu, pa tamo i spavaju, a vratiće se čim se poslovi završe. Stari Volf nije doživio da vidi Gustija i Dolfija jer su obojica ubijena u Lepoglavi sa grupom komunista iz Vinkovaca. Milan Flajšaker, također Vinkovčanin, nije odlazio da radi, nego je sjedio u blizini đubrišta sa kojega je uzimao i jeo sve što se može strpati u usta, ne mareći da li to smrdi ili se raspada. Puba Augenfeld se šetao po logoru sa rukama na leđima i neprestano govorio da se ženi Pavelićevom kćerkom. Bio je mongoloid, sin bogatih roditelja koji su nastojali da mu specijalnim liječenjem daju izgled normalnog čovjeka, ali bez uspjeha. Ipak se školovao u Beču i bio pismen, a znao je sve pisce kriminalnih romana onog vremena. Zonenfelda, liječnika iz Vinkovaca, doveli su u Staru Gradišku iz bolnice. Bio je potpuno oduzet, ali to nije smetalo ustašama da ga strpaju u logor; ležao je nepomično na podu, a niko mu nije mogao pomoći. Stari Zilzer je sa svojom sijedom bradom ostavljao utisak dostojanstva, ponosa i pobožnosti, pa su ga ustaše stavile na dva dana u ustašku bolnicu u Staroj Gradiški kao tobožnjeg bolesnika kad je komisija Crvenog krsta obilazila logore. Kad je komisija završila obilazak pokupili su sve nemoćne i bolesne, pobacali kao vreće na kamion i pokrili ciradom na koju su posjedale ustaše. Jedino što sam uspio viditi na kraju kamiona ispod cirade bilo je mongoloidno Pubino lice. Kamionom su odvedeni svi Vinkovčani koji su stigli u maju 1942. god. u Staru Gradišku, tako da nijedan nije ostao živ.

I tako sjedim u svom kutu u kožari i sjećam se svih starih i mladih Vinkovčana. Počevši od novembra 1941. godine, od dolaska u Jasenovac, pa do ovog časa, početka 1945. prošlo mi je kroz glavu sve što se dogodilo ne samo vinkovačkim Jevrejima nego i svima sa kojima sam dijelio sudbinu, Srbima, Romima, Hrvatima i ko zna sa kim još u ovom vrtlogu pakla. U početku su označavali svakog po njegovoj pripadnosti: Jevreji žuto, Srbi plavo, Hrvati crveno, a Romi nikako jer njih nisu ostavljali ni jedan sat u logoru. Oni su odmah odvođeni

u Gradinu i tu likvidirani. Poslije nisu više nikoga označavali jer je ionako svak bio osuđen na "vječni put". Od otprilike 700 Jevreja iz Vinkovaca, kao jedini predstavnici ostali su u kožari Marton, moj otac i ja, te dvojica braće Rozencvajg Jakob i Ignac. Da li će uopće iko živ da se izvuče iz pakla nazvanog Jasenovac? Za nas je on bio nešto nezamislivo užasno, toliko surovo i strašno da smo se pitali hoće li iko vjerovati onom sretniku koji se uspije izvući odavde i pokuša ispričati o svemu što se ovdje događalo.

Dani su prolazili u jednoličnosti i nije se događalo bilo šta što bi nas dovelo do nekih zaključaka, nije se osjećala nikakva posebna aktivnost ustaša, ili su oni vješto skrivali od nas sve što bi nas moglo ohrabriti. Novine koje je Đerek čitao uz Sisijevu pomoć nisu nam mnogo pomagale jer su donosile samo ono što je njima pogodovalo, kao da su neprekidno pobjeđivali i napredovali. Mi smo bili uznemireni i osjećali da nam opasnost prijeti svakog časa. Neko je tvrdio da ustaše pripremaju iznenadnu likvidaciju logora, što smo povjerovali, jer se izgleda nešto događalo u centralnom logoru u Jasenovcu. Kočijaš je dolazio iz logora sa mnogo priča, ali nismo znali šta je od svega toga istina. Rekao je da veliki broj logoraša radi na nekim iskopinama i da je to čuo od mesara. Iskopavaju lješeve i spaljuju ih, pa čitav logor smrdi, što znači da žele uništiti sve tragove. Mada nismo bili sigurni u istinitost priča, ipak smo zaključili da svak treba da zna šta mu je činiti u slučaju da dođe odlučni čas. Čak mi nije bilo važno kako će se završiti "borba", ali se jednostavno treba boriti. Koliko sam očekivao taj sudbonosni čas! Noću nisam mogao zaspati, pa sam se vrtio na ležaju ili odlazio na stalno mjesto kraj prozora.

Bio je mart 1945. godine, a u aprilu će biti četiri godine kako sam izgubio slobodu, od dana ulaska njemačke vojske u Jugoslaviju. Prisjećao sam se kako sam sa braćom Volf otišao u šumu kraj Mirkovaca i na Vejnovičevom imanju učestvovao na sastancima sa budućim partizanima. Hranu smo dobijali od stare Vejnovičke, pa se događalo da nam u zanosu razgovora i objašnjavanja pojedje koza hranu. Neko je obavjestio Vejnovičku da se po šumi vrte neki uniformisani ljudi, pa je nas trojicu sakrila na čardak, a ona uzela sikiru i čekala kraj vrata jer je bila hrabra žena. Prije nego su se približili kući čuli smo viku naše domaćice: "Ovdje nemate šta tražiti, gubite se od moje kuće!" Kad su "gosti" otišli dobili smo znak da sidemo sa čardaka, pa smo saznali da su to bili dvojica ustaša i dvojica domobrana koji nisu ništa rekli i nakon kratkog razgledanja se izgubili.

Bili smo kod Vejnovičke oko nedelju dana i svake noći održavali sastanke sa Mirkovčanima. Potom smo krenuli u Vinkovce, s tim da noću pređemo Bosut, što smo i učinili gotovo kod prvih kuća. Ja sam stanovao u blizini, ali su braća Volf morala preći preko mosta. Tu smo se rastali i dogovorili da se ponovo nađemo nakon dva-tri dana radi odlaska u šumu sa organizovanim Mirkovčanima. Trebalo se oprostiti od roditelja i uzeti najpotrebnije stvari. Bio sam siguran da me nije niko primijetio kad sam ulazio u dvorište kuće. Pokucao sam na prozor i javio se ocu, pa kad je otvorio vrata, svi me grle, mama plače, a sestra me vuče sebi. Brat je bio uhapšen i nalazio se u templu sa ostalim Jevrejima. I oca su odveli, ali su ga pustili na intervenciju nekog njemačkog oficira s kojim je otac bio u Prvom svjetskom ratu. Moji su mislili da sam već u šumi jer se pročulo da su neki Srbi otišli tamo, a od Jevreja samo ja. Roditelji su poricali i tvrdili da sam kod tetke u Rumi. Tek što sam počeo da se

ERVIN MILER

skidam da bih se oprao i presvukao, nasilno je upalo nekoliko ustaša: "Ideš sa nama, oblači se!" Crkveni sat otkucava ponoć i mi stižemo do templja pred kojim stoji policajac. Samo što sam ušao dobio sam udarac kundakom po rebrima, a udarci su pljuštali po svim dijelovima tijela. Toliko su me tukli da sam se onesvijestio, a došao sam sebi tek ujutro kad su me pronašli zatvorenici. U noći nisu ništa čuli jer se sve desilo kraj ulaza, a oni su se nalazili gore na balkonu, gdje su i mene odnijeli. Pregledao me je dr Zonenfeld, a ja sam izgubio glas i nisam mogao progovoriti ni riječi. Bio sam već sav modar, sa mnogo potkožnog izljeva krvi. Kad su žene donijele doručak, neko mi je na silu davao topao čaj, pa mi se grlo oslobodilo, napao me strašan kašalj a iz usta izletila grudva zgrušane krvi. Kad sam se malo smirio, najprije sam ispričao šta se dogodilo od trenutka kad sam ušao u templ i naveo imena ustaša koje su me tako "obradile". Nakon dva dana je došao policajac sa nekim papirom i rekao da mogu ići kući. To je bila propusnica, a pošto je bila večer, bez nje se nije smjelo slobodno kretati. Kad sam došao kući, mama i sestra su počele plakati, a ja sam pokušavao zadržati suze, ali nisam uspio, pa sam plakao zajedno sa njima. Otac se jedva suzdržavao da ne zaplače. Nakon što smo se svi primirili ispričao sam šta mi se dogodilo. Kad smo otišli na spavanje nisam mogao oka da sklopim. Kako ću ja u šumu sa slomljenim rebrima? Možda će Volfovi pričekati dok se ne oporavim. Sutradan je sestra otišla da im javi da sam pušten, ali je zatekla samo njihove roditelje kako kukaju i plaču. Naime, dan nakon povratka iz mirkovačke šume, obojica su uhapšena, a u policiji su roditeljima rekli da su sprovedeni u Lepoglavu.

Oporavljao sam se prilično brzo, što jedino mogu zahvaliti čvrstoj želji da zdrav odem u šumu i to što prije. Svaki dan me je posjećivao Vilko Šlomović, sa kojim ranije nisam bio prisan prijatelj, ali nas je ova situacija zbližila. Nije bio zatvoren u templu, mladi je od mene, a takve onda još nisu zatvarali. Nakon dvije nedelje odlučimo napraviti tobože izlet biciklima. On je imao neku "tetku" u Cerni, a kako ni moji ni njegovi roditelji još nisu bili svjesni situacije koja je nastala, pogotovo za Jevreje, pustili su nas da odemo u Cernu. Rano ujutro smo krenuli opskrbljeni sa malo hrane dovoljne do Cerne. Putem mi je Vilko ispričao da je žena koju je zvao tetka bila Šokica koja je kao djevojka radila kod obitelji Šlomović nekoliko godina, pa su se posjećivali i nakon njene udaje. Pred večer smo stigli u Cernu i pravo "tetki", koja se zaprepastila kad nas je vidjela i svakako je poželila da se izgubimo što prije kako ustaše ne bi otkrile da smo kod nje. Dozvolila je da prespavamo u štali "da nas neko ne bi vidio". Rano ujutro prije nego što je "tetka" ustala otperjašili smo iz Cerne, s tim da se što više udaljimo od Vinkovaca. Vozili smo gotovo bez odmora i nastojali da zaobiđemo naselja, ali smo natrpali na neko mjesto. Kad smo se približili prvim zgradama ispostavilo se da smo stigli u Brčko, pa smo odlučili potražiti neku gostionicu da pojedemo nešto toplo. I tako tražeći gostionicu nabasamo na brčanskog gaulajtera kojem je bilo sumnjivo što se dvojica mladića vrte i gledaju na sve strane. Obratio se najprije Vilku i zapitao odakle je, na šta je Vilko odgovorio da je iz Vinkovaca. Na pitanje kako se zove odgovorio je Šlomović. To je gaulajteru bilo dovoljno jer je dobro poznavao Vinkovce i robnu kuću Šlomović, pa je zaključio da pred njim stoje dva Jevrejina. Na pitanje kojim se obratio meni rekao sam da sam sin Ignata Milera iz Vinkovaca, na šta se on interesovao kako je moj otac i da li je kod kuće. Onda poziva dvojicu folksdojčera i odlazimo, a nakon otprilike deset minuta stižemo

u neku veliku kuću, ograđenu žicom, pred kojom stoji stražar. Tu nas ostavljaju i odlaze, a mi doznajemo od zatvorenika da su oni brčanski Jevreji. Bilo ih je otprilike četrdesetak i rekli su nam da čekaju da ih puste kući, jer im je rečeno da će ostati nekoliko dana i potom biti pušteni. Ujutro su žene donijele hranu muževima i sinovima, a nama nije imao ko. Ljudi su bili gladni i sve pojeli tako da je ostalo samo malo kruha, pa su nam to ponudili, što smo naravno prihvatili. U podne su žene donijele ručak, te smo mi iziši u dvorište da ne gledamo kako drugi jedu. Ubrzo je jedan zatvorenik došao za nama i obećao da ćemo od sutra dobijati ručak, svaki put od druge obitelji, samo neka ne bježimo. Naime, neki zatvorenik je zaključio da smo nas dvojica odlučili bježati, pa da ne bi došlo do odmazde obećali su nam redovnu hranu. Nije bilo teško pobjeći iz te zgrade, ali im je rečeno da ukoliko neko pobjegne biće mu pobijena cijela obitelj. Stoga smo obećali da se nećemo micati osim u slučaju da nas šupiraju natrag u Vinkovce. Bili smo četiri dana u Brčkom kad je došao gaulajter i rekao Vilku i meni da će nas vratiti kući. Vožnja je bila pravo mučenje u kamionu koji je vozio polupijani šofer, a uz to je drum bio strašno loš. Konačno stižemo u Vinkovce pravo pred templ. Tu nas predaju vinkovačkom gaulajteru, koji nas vodi u zgradu iza templa i zatvara u prostoriju gdje su se nalazile dvije stare Jevrejke. Saznali smo da nikako nisu htjele odati gdje su sakrile novac i zlato, a pričalo se da su zgrnule grdan kapital. Sjedio sam sa Vilkom i čekao, ali nitko nije dolazio da nas ispituje. Starice nisu razgovarale ni među sobom ni sa nama, pa smo na koncu i zaspali. Probudio nas je gaulajter i pozvao da počemo sa njim u njegovu kancelariju. Bio sam uvjeren da nas čekaju batine. Kad smo ušli u njegovu kancelariju čekalo nas je iznenađenje: tu je sjedila Vilkova sestra Zdenka koja je bila udata za sina pravoslavnog popa Sušiča. Nama je gaulajter održao prediku: "...i da se više ne bavite bježanjem". Odlučio je da nas pusti na slobodu, što možemo "jedino zahvaliti Zdenki". Dao nam je propusnice za slobodno kretanje i rekao nam da izađemo i čekamo pred vratima. Bili smo obojica zbunjeni ne shvaćajući šta se događa, ali smo u svakom slučaju bili zadovoljni što se ovako završio naš bijeg. Ja sam žalio što nisam uspio da odem u šumu, pa mi je ostalo da čekam drugu priliku. Stajali smo pred vratima izvjesno vrijeme, a onda je Zdenka izašla. Primijetio sam kako je gaulajter na izlazu iz sobe pogladio Zdenkinu stražnjicu, a potom smo otišli svaki svojoj kući. Stigao sam u sumrak i pred vratima oslušnuo da čujem poznate glasove, ali je sve bilo tiho iako je svjetlo gorilo. Pokucao sam na vrata, ali se niko nije javio, pa sam pokucao ponovo i rekao da sam to ja, Ervin. Vrata se otvaraju i otac me uvlači u kuću. Svi su me grlili i ljubili, strašno uzbuđeni jer nisu znali gdje sam i šta je bilo sa mnom. Ivka im je rekla da sam otišao u šumu negdje u Bosni, da je to čula od nekoga, ali im ne može kazati od koga. Skidam se i perem, oblačim čistu odjeću, sjedam za stol i dobijam večeru kakvu samo moja mati može pripremiti. Između zalogaja pričam gdje sam bio, šta sam doživio i spominjem brčanskog gaulajtera koji je pitao za oca. Otac ga se sjeća, bili su zajedno u austrougarskoj vojsci za vrijeme Prvog svjetskog rata. Možda sam zbog njega i pušten konstatuje otac, a ja mislim na Zdenku Šlomović i vinkovačkog gaulajtera. Nije važno, glavno je da sam živ i zdrav. Sutradan sam čuo od Vilka da mu je sestra Zdenka sa mužem dobila dozvolu da pređe u Srbiju. Odlaze u Beograd, sretan im put i hvala Zdenki.

Jevreji su mogli doći na pijacu samo poslije deset sati, a tada već nisi imao šta kupiti osim otpadaka. Ja sam rekao majci da ću pokušati da nađem štogod, a posjetio sam i Vilka. On

je ponovo planirao posjetu nekoj "tetki", ali sam ja odlučio da idem sam, ili da nađem ozbiljnijeg partnera. Međutim, nisam dospio da ostvarim plan jer sam uhapšen kratko vrijeme nakon povratka kući, a sa mnom i otac i brat. Svaki dan smo išli na željezničku stanicu da vršimo utovar razne robe, a radili smo dnevno po 10-14 sati sa kratkim odmorom. Nakon završenog posla odlazimo u templ u kojem se jedva možeš malo oprati. S vremena na vrijeme dopuste ponekom da ode kući na 24 sata, pa se može i okupati. U templu spavamo na balkonu gdje nema ni kreveta ni slamarice, nego svak ima svoje čebe. Uveče policajac prebrojava prisutne i potom sjedi pred ulazom. Svi ga znaju i on poznaje sve, a policajac je već dugo godina i kažu da nije loš čovjek. One koji se dobro znaju sa njim pušta da preko noći odu svojim kućama, s tim da se moraju vratiti u 5 sati ujutro, a za tu uslugu je dobijao novac. Ja sam se jedne noći provukao kroz uski prozor iza templu i otišao kući, a ujutro se vratio istim putem. To sam često činio, a on me nije nikad uhvatio. Jednoga dana je došao policijski činovnik i napravio popis svih zatvorenika, podijelio ih u grupe po desetericu i naredio policajcu da šalje po jednu grupu u policiju. Prva grupa je otišla i vratila se nakon otprilike dva sata. U policiji su ih slikali i uzeli im podatke, i ta procedura je trajala dva dana, a zatim se počelo govoriti da će nas negdje poslati. Pošto mu je plaćeno da nam kaže kuda nas šalju, policajac je otkrio tajnu: Jasenovac! Niko od nas nije znao gdje je to mjesto, niti je čuo da ono postoji. I sada ja sjedim u tom Jasenovcu i sjećam se do pojedinosti svega što se izdešavalo tokom svih ovih godina. Da li će neko ostati živ i izdržati do kraja između bodeža, maljeva i metaka?

Ne sjećam se točno kad je to bilo ali jednog dana je neko počeo davati savjete i upute, dijeljena su zaduženja, svak ko je imao mogućnosti trebalo je da učini nešto. Stariji i bolesni nemaju zadatke nego samo treba da prate šta drugi rade i da se tako ponašaju. Svak ko je želio dobio je bočicu cijankalija koje je pripremio hemičar Demajo. Ne daj se uhvatiti živ, ako si ranjen, ili osjećaš životnu opasnost upotrijebi bočicu kao "spas". Otac i ja smo uzeli bočicu i razgovarali o času koji se bliži, koji osjećamo u zraku. Jedan logoraš i ja imali smo zadatak da sječemo žicu na ogradi kraj štale i napravimo otvor za bježanje. Trebalo je iznenaditi ustaše, pa je bilo važno da se to učini što prije. Otac i ja smo se sporazumjeli da jedan drugom ne pomaže u slučaju ranjavanja pošto od toga nema koristi. Svak treba da se brine za sebe i nastoji da se dokopa slobode, stalno misleći samo na jedno: "bježati, bježati što dalje odavde i što brže." Električar Hune je pripremio flaše sa svim materijalom koji može da gori, a u kožari je bilo toga napretek. Raspodijelio je gorući materijal po kožari tako da se odjednom može upaliti cijela kožara. Trebalo je sačekati povoljan trenutak, a sve ostalo je bilo spremno, logoraši odlučni da bježe, pa ko se spasi neka odnese u svijet istinu o onima koji su ostali za njim. Duško i Dragan su imali poseban zadatak: prikristi se do osmatračnice iza kožare i zaklati ustašu. Brico Atijas je imao svoj plan jer kod njega dolaze ustaški oficiri na brijanje, pa samo treba napraviti rez preko grla. Svima je bilo jasno da se nećemo svi spasiti, ali je bilo neophodno da barem jedan broj stigne do slobode. Rad u kožari se odvijao uglavnom kad je ustaša bio za leđima, ili neka grupa ustaša obilazila kožaru, ali je kožara uglavnom bila bez ustaša. Jedino su zapovjednik Đerek i njegov pomoćnik dolazili gotovo svaki dan, ali su uvijek žurili da iziđu jer nisu podnosili smrad u kožari. Ne znam po čemu su logoraši zaključili da se približava čas odluke, ali se osjećalo

da neko izvana dotura vijesti. Bila je subota kad je jedan logoraš sa gornjeg kata kožare rekao da se iz pravca centralnog logora Jasenovac čuje pucnjava. U logoru se inače nije pucalo, jer zašto trošiti municiju kad ima bodeža i maljeva. Pucnjava je trajala gotovo do večeri, zatim se malo smirilo, a u noći se nastavilo. Nije se znalo da li je došlo vrijeme da ustaše likvidiraju logor, ili su logoraši ustali da se bore. Kočijaš se nije mogao toga dana ni približiti logoru, nego se vratio sa pola puta, što je bio neki znak, ali kakav? Đerek je bio nervozan i stalno odlazio kod Sisija, pa iako se nije znalo šta su razgovarali, ipak se po Sisiju vidjelo da se nešto događa. Sutradan smo saznali od Sisija da mu je Đerek rekao da su se logoraši u centralnom logoru digli na pobunu, napali stražu i goloruki se tukli. Vidjeli su posljednjih dana da ustaše prekopavaju grobove i pale leševe u nastojanju da sakriju izvršene zločine, pa su zaključili da će ih ustaše sve likvidirati. Stoga su navalili na ustaše, pa šta bude. Koliko ih je uspjelo da se dokopaju slobode Đerek nije znao, ali nama je bilo dovoljno i to što smo čuli, a to je značilo da se više ne smije čekati. Nedeljom se nije radilo, pa je bio povoljan trenutak za organizaciju. Kuhinja je pripremila dobru hranu za doručak i ručak, a na večeru nismo ni mislili u nadi da ćemo možda biti daleko odavde, ili ćemo ležati izrešetani kuršumima. Hune je poredao sve pripremljene flaše sa upaljivim materijalom i samo je trebalo da ih se prevrne i sadržina će se razliti na sve strane. Oko podne je došao Đerek, prošao kroz kožaru i otišao nekud izvan logora. Ustaški oficir koji je došao kod Atijasa da se obrije bio je brzo sređen. Dvojica kožara ubacuju njegovo tijelo u bure za ispiranje koža dok brico na brzinu uklanja tragove krvi. Odišlo ustaškog oficira koje je visilo kod krojačevog stola uzeo je Dušan Zec i obukao ga. Dolazi još jedan oficir da se brije i brico ponovo upotrebljava svoju oštru britvu. Bilo je oblačno, a pomalo je i sipila kiša, pravo aprilsko vrijeme kad se vlaga uvlači do kostiju. Otac i ja smo sjedili kraj štale i očekivali znak, a Miro Auferber je stajao na ulazu u štalu. Kad se pojavio ustaša koji je išao na zamjenu straže, Miro ga je zaustavio i zamolio šibicu da zapali cigaretu. Ustaša prebacuje mašinsku pušku preko ramena i dok vadi šibice, Miro zamahuje sikirom i raspolovi mu glavu. To je izgleda bio znak za početak. Duško i Dragan se prikradaju stražarnici iza kožare i nestaju. Svakako su uspjeli pošto iz te stražare niko ne puca na nas. Moj partner dojuri sa sjekirom i počne udarati po jednom stupu, a ja sa svojom sjekirom po drugom, pa je žica brzo presječena i razmaknuta i put otvoren. Dajem znak ocu i jurimo svom mogućom brzinom. Plamen zapaljene kožare diže se visoko jer je Hune učinio svoje.

Malo usporavam da bih omogućio ocu da me slijedi, kraj njega trči Dušan u ustaškoj uniformi, ispred mene je Zahid Bukurević, kad odjednom počinje pucnjava. Bili smo otprilike na pola puta do pruge, a ako je pređemo nećemo biti na dometu pucnjave. Sa groblja je također počelo pucanje, a vidio sam i ustaše kako trče kraj seoskih kuća i viču: "Ne pucati u onog ustašu, izdajica, njega treba uhvatiti živog!", što se odnosilo na Dušana. Nekoliko puta sam se okretao da bih vidio gdje je otac i svaki put mi se činilo da dobro trči. Koliko sam mogao da razaberem, vani smo bili nas četvorica logoraša, a kad sam se ponovo okrenuo vidio sam prizor koji me je istog trenutka prikovao za zemlju: otac je bio pogođen rafalom i pao. Čekao sam nekoliko sekundi i onda sam se sjetio dogovora sa ocem da svak nastoji da se sam spasi ako može. Podigao sam se i potrčao svom snagom, stigao do pruge i prešao je sklizajući se jer je zemlja bila blatnjava. Bio sam sam i nisam vidio nijednog

logoraša. Čitav teren je bio podvodan tako da je izgledao kao jezero. Dušan je bio suviše umoran, pa čuvši glasove odlučio je ostati u močvari do jutra. Ja sam išao točno po svom planu jer sam okolinu poznavao iz vremena kad sam bio latrinaš, a malo dalje je šuma u kojoj sam sjekao drvo za kožaru. Nabasao sam na kuću nekog starog seljaka i seljanke, pa su mi objasnili kuda da idem da se ne bih zaglibio u močvaru, a čuli su pucnjavu i izašli pred kuću da vide šta se dešava. Nakon otprilike jednog kilometra nabasam na osmatračnicu i u mraku čujem poziv: "Stoj, tko ide?" Tog trenutka mi je palo na pamet da zavičem iz sve snage neka bježe pošto su iza mene partizani. Povjerovali su mi jer sam čuo njihovu viku, a po glasovima sam zaključio da su to bila djeca ustaše. Nastavio sam prema Okučanima i na veliku radost naišao na šestoricu kožaraca koji su bili u nedoumici na koju stranu da krenu. Nagovorio sam ih da idu sa mnom kako bi prešli Okučane još za mraka. Kad smo stigli u blizinu Okučana, oni su se prepalili da će pasti u ruke ustaša ili neke vojne jedinice jer je tu bilo i domobrana i Nijemaca. Pošto nisam htio čekati krenuo sam dalje i približavajući se glavnoj cesti primijetio njemačke kamione, a između njih vatru i nekoliko njemačkih vojnika kako se griju. Ne znam otkud mi tolika hrabrost da se približim koloni, ali nisam imao izbora: ili ću proći između kamiona bez opasnosti, ili će me izdati sreća. Prolazim preko ceste i pozdravljam vojnike na njemačkom, a oni mi uljudno odgovaraju. Cesta kraj tog dijela Okučana je bila u podnožju brda, pa sam se lagano penjao i osjećao kao da sam već na slobodi, ali sam ipak zabrinut. U tom razmišljanju umalo da nabašem na ustašku mrtvu stražu. Neki debeo ustaša zaspao kraj mitraljeza, vatra se ugasila, a on se pokrio preko glave i spava sjedeći na panju. Tiho sam se udaljio i uskoro vidio izlazak sunca. Noge su mi bile izranjavljene od trnja, a izgleda da sam bio ranjen u nogu jer su mi se hlače zalijepile. Nisam pokušavao da ih odlijepim kako ne bih prouzrokovao krvarenje. Slatkiše koje sam dobio u kožari izgubio sam pri bježanju jer sam zaboravio da su mi džepovi poderani. Stigao sam na vrh uzvisine odakle sam vidio glavnu cestu koju sam prešao noćas. U nizini sam ugledao nekoliko kuća, ali kao da se ništa nije micalo u selu. Onda začujem pucnjavu i vidim na desetak metara udaljenosti da su to kuršumi, što znači da su pucali na mene, ali sam bio isuviše daleko. Iza onih seoskih kuća ponovo se uzdiže brdo, pa krećem prema seocetu. Približavam se polako prvoj kući, sve je mirno, zavirujem u kuću, ali osim miševa nema nikoga, a ostali su samo i neki djelovi pokućstva: stol, dvije stolice i neki kuhinjski ormar. Uz put, zavirujem u svaku kuću i svugdje isti prizor: miševi, nešto pokućstva, razbijeni prozori, izvaljena vrata. Penjem se kozjom stazom na brdo i osjećam da me snage izdaju, pa sjednem kraj nekog drveta da se odmorim. Tada vidim da je sunce već na zapadu, pa računajući da sam jučer u to doba pobjegao iz Jasenovca izlazi da sam na putu već dvadeset i četiri sata. Pokušavam prikupiti snagu i nastaviti jer treba pronaći neko mjesto da odspavam. I u tom razmišljanju i laganom kretanju, kao grom iz vedra neba, čujem "Stoj!" Gledam u pravcu odakle dolazi glas i vidim dvije puščane cijevi, a zatim dvije partizanske kape sa petokrakom na glavama dviju žena. Dalje se ničeg ne sjećam jer sam se onesvijestio u saznanju da sam konačno slobodan stigao u partizane. Osvijestio sam se u nekoj drvenoj kućici ležeći na poljskom krevetu. Ne znam koliko sam bio bez svijesti, ali kraj mene je sjedila mlada i visoka partizanka, a kraj nje jedna starica koja je šila košulje od žutih padobrana. Visoka mi je donijela lonac toplog mlijeka koje sam sve popio, možda cio litar. Na partizankino pitanje odakle sam, jedva sam prošaptao:

“Jasenovac”. Partizanka me miluje po glavi, a starica viče drugoj partizanki na straži: “Pobjegao je iz Jasenovca!” Tu je bio poljski telefon, pa je partizanka pokušala da se poveže sa svojom jedinicom i tako sam saznao da se zove Kata. Konačno dobija vezu i kaže mi da će za oko pola sata doći komesar i odrediti kamo da idem. Počeo sam se oslobađati napetosti, glas mi se povratio i ispričao sam kako sam jučer pobjegao iz Jasenovca, ali ne znam da li je još neko živ po okolnim šumama. Gotovo četiri godine sužanjstva i, eto, konačno sam slobodan! Ubrzo je stigao i partizanski komesar i pružio mi ruku i dok se rukujemo učinilo mi se da sam se ponovo rodio. Govorio je o odmoru i liječničkom pregledu i upitao da li bih mogao hodati, pa sam se digao i uspio da koračam. Onda mi je komesar predložio da sa njim odjašem na konju do prve jedinice gdje će me pregledati jedan ljekar. Pozdravljam se sa obe partizanke, od Kate dobijam poljubac, a od starice blagoslov, zatim se penjem na konja iza komesara. Putem razgovaram sa komesarom koji se čudi kako sam toliki razmak od Jasenovca dovede prešao za sedamnaest sati, jer tako ispada po vremenu kad smo pobjegli do časa kad sam stigao ovamo, pa komesar kaže: “Alal ti vjera, baš si izdržljiv!” Po mraku stižemo do neke kuće, tu sjahujemo i komesar traži doktora. Rečeno mu je da je on otišao u drugu jedinicu jer su tamo dva ranjenika. Komesar me predstavlja: “Bivši logoraš Jasenovca, jučer je uspio pobjeći!” Vezista pokušava nazvati Lipik i to traje gotovo pola sata, a potom dobija vezu, pa komesar govori: “Pobjegli logoraši iz Jasenovca, treba organizovati potragu, možda po šumama ima još živih logoraša.” Onda se obraća meni i kaže da ćemo rano ujutro otići kolima u Lipik jer u komandi žele da razgovaraju sa mnom. Za večeru sam dobio komad kruha, kajganu i čašu mlijeka, što sam u slast pojeo, a zatim legao i zaspao kao top. To je bila prva noć nakon četiri godine, da sam zaspao mirno i sa osjećanjem da mi se više ne može dogoditi nikakvo zlo. Još se nije bilo ni razdanilo kad smo se digli i krenuli. Putem razgovaramo jer komesara sve zanima, a ja u želji da što više odjednom ispričam govorim brzo kao mitraljez u strahu da neću uspjeti da ispričam sve. Komesar me smiruje i kaže da pričam polako i bez straha: “Pa ti si sada u partizanima, a ne u Jasenovcu!” Još nisam bio svjestan situacije u kojoj sam se našao, slobodan, sa partizanskim komesarom, daleko od ustaških koljača. Jedino me je brinulo šta je bilo sa onima koji su uspjeli pobjeći, a ostali su u šumama. Komesar me je umirivao rekavši da će partizani pregledati cijelu okolinu, pa je sigurno da će one koji su živi pronaći i dovesti.

Stižemo u Lipik, a ja se okrećem za svakim koga sretnemo i mašem rukom u znak pozdrava. Još sam bio u prnjama u kojima sam pobjegao, sav dronjav u ritama koje su visile, ali ko bi sad na to mislio! Stižemo pred zgradu na kojoj je zastava sa petokrakom, srpom i čekićem i komesar mi objašnjava da je to OZNA, a ja nemam pojma šta je to. U sobi u koju smo ušli, već nas čeka nekoliko partizanskih oficira. Najprije me pitaju šta želim za doručak, a ja sam posve zaboravio na glad, pa sliježem ramenima. Donose mi mlijeko, šećer, izlomljenu čokoladu i veoma ukusan keks. Potpukovnik me pita kako se zovem, a ja navodim ne samo ime i prezime nego i mjesto odakle sam, imena oca, majke, brata i sestre i naglašavam da njih više nema. Otac je poginuo posljednji pri bijegu iz kožare. U logor sam deportovan kao Jevrej 7. novembra 1941, a prekjuče sam pobjegao iz kožare i ne znam da li još neko ostao živ. Na zidu se nalazi velika karta okoline i pokazuju mi mjesto gdje se nalazi Jasenovac. Onda su po mojim podacima označili put koji sam prešao od

kožare do kućice gdje su me pronašle one partizanke. Prema vremenu koje je prošlo od časa bijega do kućice proteklo je 17 sati, a ja prešao otprilike 170 km. Pitaju se da li je to moguće, pa objašnjavam da sam mnogo trčao, da sam se klizao sa brda i pokazujem poderane hlače i gaće na turu na kojem se poznaju tragovi klizanja, kažem da se nisam odmarao nego stalno bio u pokretu. Odjednom sam imao osjećanje da mi ovi partizani ne vjeruju! Potpukovnik me ispituje gdje sam bio u ljeto 1942, pa odgovaram da sam iz Stare Gradiške tada vraćen u Jasenovac i određen da čuvam stoku u Gradini, a u septembru sam prebačen u kožaru. Zatim me pita da li se sjećam da je neko pobjegao iz Gradine u to vrijeme. Naravno da se sjećam pošto je to u ono vrijeme bilo jedino uspješno bjekstvo o kojem su logoraši mnogo pričali. Traktorist je otišao sa jednim ustašom na rad u Gradinu i traktor se pokvario, a traktorist uzeo alat da popravi. Da bi mu pomogao ustaša je odložio pušku, a traktorist mu rascopao glavu sa švedskim ključem i sa traktorom otišao do šume, zatim dalje pješice jer je Prosara bila blizu. Sto logoraša je platilo glavom njegovo bjekstvo i sto zbog ubijenog ustaše. Ispostavlja se da preda mnom sjedi logoraš koji je uspio ubiti ustašu i pobjeći u partizane i od tog časa mi vjeruju sve što sam rekao. Potpukovnik naređuje da mi donesu uniformu, cipele i sve što je potrebno. U međuvremenu je jedan oficir razgovarao sa ljekarom, pa sam odveden u bolnicu. Tu me najprije dobro okupaju, a zatim povade trnje iz ruku, nogu i ostalih dijelova tijela. Ostao sam u bolnici jedan dan, a potom otišao u Oznu. Bio sam odjeven kao pravi partizan: imam petokraku na kapi i torbak sa raznim provijantom. Tražim potpukovnika i molim da me uputi kako da stignem do Vinkovaca. Dobijam pismo kojim se sve jedinice mole da mi pomognu kako bih što prije stigao u Vinkovce. Opraštam se od potpukovnika i odlazim kao da idem kući, svojoj obitelji, drugovima iz djetinjstva, komšijama. Po potpukovnikovim uputstvima stižem do uskotračne pruge, vozim se dio puta, onda silazim i stižem do sela Strmca, zatim prelazim Cernik i žurim da me ne uhvati noć na putu. Prolazeći kroz šumu nabasao sam na partizansku patrolu i ostao sa njom. Spavao sam izvjesno vrijeme, a onda se naglo trgao jer sam čuo pucnjavu. Umiruju me da to naši pucaju, valjda su nešto primijetili. Uskoro stiže partizan i kaže da je ranio dvojicu ustaša, a jedan je uspio pobjeći. Kad je svanulo krenuo sam dalje jer moram doći na glavni put gdje ću vjerojatno uspjeti da nađem neko prevozno sredstvo do Vinkovaca. Jedan seljak zaustavlja kola i nudi da me poveze, ide do Nove Kapele, pa sjedam kraj njega. U razgovoru stižemo do Nove Kapele, zahvaljujem se i silazim sa kola. Stižem u Sibinj gladan i strašno umoran, ali stalno mislim da moram što prije stići u moje rodno mjesto. Prolazim kraj općine, a tu se nešto kuha u kazanu, širi se miris, pa meni voda ide na usta. Zastajem, a seljanka koja miješa jelo u kazanu kaže mi: "Ako imaš strpljenja, za pola sata biti će gotovo i možeš se pridružiti." Sjeo sam na klupu i čekao dok su se iz zgrade čuli glasovi. Na njen poziv da dođu na doručak pojavila se grupa mladića i djevojaka i posjedala oko improvizovanog stola od sanduka i daske preko njih, a za sjedišta su služile cigle. Narezali su domaći kruh, koji sam i zaboravio kako izgleda, paprikaš u porcije, pa jedi. Na pitanje ko sam ja rekao sam da sam bivši logoraš iz Jasenovca. Tog trena je nastala potpuna tišina i svi pogledi su bili upereni u mene. Zatim se digao jedan mladić, koji je izgledao najstariji u grupi, prišao mi i zagrlio me, a potom i svi ostali. Pokazao

sam im dokumenat iz Lipika, ali su mi i bez toga vjerovali. Bio je to seminar skojevaca iz okoline i na moje zadovoljstvo upravo sam na njih nabasao. Na rastanku mi onaj najstariji savjetuje da zaustavim prva kola koja idu u mom pravcu, pa ukoliko vlasnik ne pristane da me uzme neka mu zaprijetim pištoljem. To se kosilo sa mojim shvatanjem, ali je omladinac imao pravo. Savjetovao mi je da ostanem pred općinom i da tu sačekam neka kola. Ja sam posve zaboravio da imam pištolj koji sam dobio u Lipiku od potpukovnika, a u mojoj propusnici je navedeno da sam zadužen pištoljem. Dugo sam čekao pred općinom, a onda se pojavio oblak prašine. Stao sam nasred ceste i za svaki slučaj namjestio opasač sa pištoljem naprijed kako bi se dobro vidio. Kola se zaustave, a seljak moli da ga ne mobilisem ponovo jer je nedelju dana prevezio topovsku municiju i sad su ga oslobodili. Pokazuje mi i papir koji to potvrđuje. Pitam ga kamo ide a on kaže u Vrpolje, i kako ja idem u istom pravcu penjem se na kola. Dremuckao sam u kolima na djetelini, a moj domaćin mi je dao i svoju bundu da mi ne bude hladno jer je sipila kišica, pa se vlaga uvlačila u kosti. Seljak me je probudio kad smo stigli u Vrpolje, sišao sam sa kola, mnogo mu zahvalio i krenuo na izlaz iz Vrpolja jer je tamo lakše zaustavi kola nego u samom mjestu. Bio sam otprilike udaljen kilometar od Vrpolja i sjeo da čekam. Razmišljao sam kako je divno osjetiti slobodu i sjediti pod drvetom bez straha da će te ustaša umlatiti. Najzad sam začuo topot konjskih kopita, pa sam stao nasred puta i zaustavio kola. Seljak i njegova žena se vraćaju kući u Ivankovo nakon što su posjetili sina partizana u bolnici. Toliko sam se obradovao da sam poželio vikati od radosti pošto je to skoro do kuće, do mojih Vinkovaca! Penjem se na kola, a srce mi snažno tuče. Njih dvoje me ne pitaju ništa, a ni međusobno ne razgovaraju. Prošli smo Stare Mikanovce kad je seljak zaustavio kola jer on, uz oprostjenje, mora obaviti nuždu. Pošto je zašao za žbunje, žena mi reče: "Sinu su odsjekli nogu, a sve zbog njega, ovog mog čovjeka. On je dopustio sinu da ode u partizane, a imao je jedva 16 godina. Moglo je dijete još malo počekati, pa onda otići." Nisam ništa rekao, a šta bih mogao da joj kažem? Sada se ratuje, treba dati sve od sebe da se pobijede Nijemci i ustaše, ali radije ja ćutim jer je ona majka treba razumjeti njen bol. Stižemo u Ivankovo pred veče i oni mi nude da budem njihov gost, ali ja se zahvaljujem i kažem da ću ostati na cesti pred njihovom kućom, pa ako počne padati kiša, a ne bude nekih kola neka mi dozvole spavati na sjeniku. Oni mi pokazuju sjenik i ponovo nude da im budem gost, ali ja sjedam na balvan pred kućom koji služi kao klupa. Što sam se više približavao Vinkovcima, sve manje sam osjećao umor i stalno se pitao kako će me Vinkovčani primiti. Za moje rodno mjesto me vežu strašne uspomene, ostao sam sam, pa zašto me toliko vuče? Zar nisam mogao otići u neko drugo mjesto i započeti život iz početka? Zar mi nije komesar u Lipiku nudio da ostanem tamo, da se pridružim Ozni i da svojim logoraškim iskustvom doprinesem općem dobru? A o mojim Vinkovcima nisam znao ništa.

Možda ne nađem nijednog od starih drugova i poznanika koji zaslužuje da ga zagrlim i prihvatim kao zamjenu za svoje najbliže koje sam ostavio u jasenovačkom paklu. Kako ću se ponašati prema ustašama koj su me pretukle, ukoliko se sretnem sa njima, a možda ih više nema, pobjegli, poginuli, ranjeni pa leže u bolnicama. Moram misliti na te stvari jer se

ERVIN MILER

približava trenutak kad će biti potrebno da pokažem šta mislim o njima. Oni su meni pobili roditelje, braću, sestre, drugove i poznanike, ali se ne želim svetiti nego im pružiti priliku da shvate da su pogriješili, bili zalučeni, slijepi, gluhi. Toliko sam se zanio mislima da sam gotovo zaboravio da moram paziti na cestu. Najzad sam u daljini ugledao svjetlo i stao nasred ceste. Kočijaš me je primjetio u posljednji čas i zaustavio kola. Na moje pitanje kuda vozi odgovorio je da ide u Nuštar kod Vinkovaca. U kolima je ležao neko pokriven ćebetom. I ova kola su bila mobilisana i vozila municiju iza fronta. Kočijaš nije razgovorljiv, što meni odgovara jer sam zauzet svojim mislima. Ponekad se okrenem da vidim onoga što leži i pitam kočijaša ko je on. Čudan pogled i pokret glave ne daju mi mira. Onda primijetim nešto od čega me je obuzela jeza: cijev karabina je virila ispod ćebeta. Nisam bio siguran da iza nas ne leži odbjegli ustaša pa odlučim biti brži od njega. Dao sam znak kočijašu da zaustavi kola, sačekao nekoliko sekundi, pa pošto se onaj nije pomakao skočio sam na njega, zgrabio ga za gušu i davio ga dok nije ispuštao pušku, zatim sam ga pustio i zgrabio pušku. Sišao sam sa kola i rekao mu da siđe. Bio je mlad, možda je imao oko 17 godina, i počeo da plače i moli. Naredio sam mu da otkopča šinjel jer je sve na njemu bilo kao kod ustaše, jedino je kapa bila partizanska, zatim da skine šinjel i otkopča donji dio uniforme. Ispod košulje mu se nalazio opasač sa ustaškim grbom, dvije torbice sa mecima i dvije ručne talijanske bombe. Naredio sam mu da se skine do gaća, a kočijašu sam rekao da podigne ćebe. Imao sam šta vidjeti: pod ćebetom je bio čitav arsenal bombi, metaka, ustaški bodež, pištolj i torba sa hranom. Pregledao sam sve džepove i rekao ustaši da se obuče i sjedne kraj kočijaša, a ja sam ostao otraga i dobro motrio na mog zarobljenika. Razgledao sam pušku sa svih strana i vidio na njoj razne znakove, imena i datume, a ispod donjeg dijela, gdje se drži ruka za vrijeme pucanja, stoji urezano "Jasenovac", od čega sam zadržao. Počeo sam ga ispitivati šta je radio u Jasenovcu, ko mu je bio komandant i koliko je proveo na dužnosti u logoru. Kaže da nije bio u logoru nego na straži po izvidnicama, mobilisan je u zimu 1944, bio ustaša svega pet mjeseci i kune se da nije nikoga ubio ni tukao, niti je vidio da nekoga ubijaju u logoru. Nije ulazio u logor jer je njegova jedinica bila u selu Jasenovac. Razmišljao sam šta da uradim sa tim balavcem koji je cmizdrilo i kukao. Uzeo sam mu dokumenta i odlučio da ga pustim da slobodno nastavi put do Nuštra poslije mog silaska u Vinkovcima. Pitao sam se da li bi neki logoraš na mom mjestu učinio to isto: uhvatio ustašu koji je bio u Jasenovcu i pustio ga da ode svojoj kući. Odlučio sam da se ne svetim nego da pokažem da sam bolji, što i činim. Pred ulazak u Vinkovce počinje sipiti kišica, a na crkvenom satu razabirem da je pet sati ujutro. Kola stižu na trg i ja silazim, još uvijek ne vjerujući samom sebi da sam pustio ustašu iz Jasenovca. Sjeo sam na betonsko postolje na kojem inače stoji saobraćajni policajac. Nije me bila briga što pada kiša jer sam kod kuće, u rodnom mjestu. Bila je nedelja, 25. april 1945, a ja Ervin Miler, bivši jasenovački logoraš, gledam svoj park, gledam svoju ulicu po kojoj sam trčao za drvenim obručem i žurio u školu. Gledam nebo i osjećam da je ono samo moje, nebo sa kojeg me posmatraju članovi mog roda i očekuju da u njihovo ime kažem koju riječ.

Pokušao sam, ali nije moguće sve opisati, nigdje tome ne bi bilo kraja, jer svaka od žrtava Jasenovca ima svoju priču. Ja sam pisao o onome što sam proživio lično, osjetio na svojoj koži, vidio svojim očima i čuo svojim ušima. Čini mi se da su mnogi zaboravili šta se

događalo za vrijeme njemačke okupacije Jugoslavije, a da ne govorim o događajima isto tako tragičnim i jezivim u drugim dijelovima Evrope. Sastao sam se sa mnogim preživjelim logorašima Aušvica, Treblinke, Majdaneka i drugih stravičnih logora a svaki je imao svoju priču, preko svakog je prohujala oluja, svaki oplakuje članove svoje obitelji i očekuje da se neko zainteresuje, da ga pita i sasluša. A što vrijeme više prolazi, sve manje pitaju i sve manje žele da čuju. Dogodilo mi se i to da je urednik kibučkih novina prestao da objavljuje dijelove mojih opisivanja života u logoru jer "njegova žena ne može podnijeti da čita o tim zvjerstvima!"

Gotovo pred završetak ovih zapisa pročitao sam knjigu Ljube Jandrića Jasenovac, pa ne mogu a da ne izrazim svoje mišljenje u vezi sa njom. Knjiga je vjerno opisala "ustašu koljača", ali gdje su tu logoraši, Jandriću? Logoraše malo spominješ, pa i tada sasvim nedovoljno. Ko sam ja da kritikujem tvoj rad Jandriću? Ja sam bivši jasenovački logoraš koji bi ti rado pomogao ukoliko imaš snage i živaca da opišeš i onu drugu stranu, onu koju su tvoje "Alage" tako živopisno klale na hiljade dnevno. Pokaži se još jednom, sposoban si da to da učiniš, biće ti zahvalni svi preživjeli logoraši u ime onih kojih više nema.

Čitajući ovu svoju autobiografiju, nalazim da mnoge stvari nisam opisao, ali nisam ih zaboravio, nego su mnogi događaji slični jedni drugima, pa sam se bojao da će čitalac dobiti dojam kako se neprekidno vraćam na isti događaj u drukčijoj obradi. U razgovorima sa bivšim zatočenicima logora Jasenovac nalazim gotovo uvijek nešto slično onome što sam ja doživio, pa će moja opisivanja izgledati većini mojih sapatnika kao njegova vlastita biografija. Za vrijeme od 48 mjeseci proganjanja i robovanja, 42 mjeseca sam proveo u jasenovačkom logoru (od kojih šest mjeseci u Staroj Gradiški).

Vjerojatno će se naći čitalac koji će sve ovo čitati sa nepovjerenjem i nijekati mnoge stvari. To mi se dogodilo i odmah nakon bijega, kad sam počeo pričati o strahotama Jasenovca, jer mnogi jednostavno nisu mogli vjerovati da se mogu događati takve stvari. Našli su se i takvi koji su mi prijetili da "neću umrijeti u svom krevetu", a kad sam provjerio ispostavilo se da su oni imali nekoga u ustašama. Kad mi se obratio otac jednog ustaše koji je služio u Jasenovcu i zapitao: "Zar je moguće da su ustaše činili takovo nešto? Pa moj sin je bio duša od čovjeka, miran i dobar, htjeo je svakome da pomogne!", nisam mogao a da ne potvrdim kako je svaki ustaša u Jasenovcu mogao ubiti koga je htio, pa je moguće da je i njegov sin to činio. Nisam krivio oca za sinovljeva djela, što sam mu i rekao, a on mi je bio zahvalan. Ja sam želio da ispunjavam obećanje dato samom sebi da se neću nikome svetiti. Tako sam sreo i onog ustašu koji me je premlatio u templu 1941. i nisam se mnogo uzbudio nego sam mu rekao da ima zakona po kome će odgovarati. Osuđen je na godinu dana prisilnog rada, a nakon izdržane kazne pozdravljao me je svakog puta kad bismo se sreli i ja sam mu otpozdravljao! Tako sam doveo kući njemačkog zarobljenika i rekao ženi Anici da mu dade hlače, košulju, donji veš i cipele, pošto je bio moje visine, pa su mu moje stvari odgovarale. Anica je bila preneražena: "Jučer su ti pobili obitelj, a ti dovodiš kući njemačkog zarobljenika i oblačiš ga!" To je bio dio mojeg zavjetovanja: ne svetiti se, ako mogu pomoći, to ću i učiniti jer kamo bi čovječanstvo stiglo ako se budemo svetili?

Nikome ne želim da doživi ijedan trenutak jasenovačke grozote.

ERVIN MILER

Ervin Miler

S u m m a r y

JASENOVAC The Memories of the Surviving Camp Inmate

I am writing this forty years after I was taken to the Jasenovac concentration camp with a group of Vinkovac Jews. I was seventeen, not old enough to realise in full the hardness of the situation I was in.

I shall try to reconstruct those black days from the remembrance of what I have experienced and seen. I have spent almost four years in hell on earth, when every moment was an expectation of death. Hungry, thirsty, bludgeoned, tired and in permanent fear, that was the condition I was in for a long time. For so long I could not close my eyes, I was drenched, unable to dry any part of my clothes. For half a year I was going barefoot or with feet wrapped in sackcloth, through snow and mud, in the horrible winter of 1941-42. Two more years after I had taken the cloth off it remained "imprinted" on my feet. It is impossible to describe all events, as every hour was an event.

After the war it happened to me many times that people were looking at me in disbelief when I was telling them about horrors of Jasenovac and Ustashi slaughtering. They could not believe that such things could really happen.

I have written these lines for those who had forgotten, no matter for what reason, or knew nothing about the events in Jasenovac and Stara Gradiška camps. I am writing in my own name, about my hardship, not about things I heard from others. Even when I mention someone I had shared good (!) of bad with, it is only in connection with myself. I had spent forty eight months of persecution and slavery, forty two of them in Jasenovac and six in Stara Gradiška camp.

There will probably be some who will read this with disbelief and deny many things. Very same thing happened to me after my escape, when I started talking about the Jasenovac horrors many could not believe such things possible.

I wanted to fulfil the promise I have given to myself that I shall not avenge myself on anyone. It was a part of my vow: no revenge, to help if I can, and that is what I will do, because where will mankind end if we keep avenging?

I do not wish upon anyone to experience even a moment of Jasenovac horror.